

โครงการวิจัย "การวิจารณ์ในฐานะพลังทางปัญญาของสังคมร่วมสมัย" (ภาค 2)

บทคัดย่อ

โครงการวิจัย การวิจารณ์ในฐานะพลังทางปัญญาของสังคมร่วมสมัย ภาค 2 ดำเนินการในช่วง 1 กรกฎาคม 2545 ถึง 30 มิถุนายน 2548 ด้วยการสนับสนุนของสำนักงานกองทุนสนับสนุนการวิจัย (สกว.) โดยเป็นการวิจัยต่อเนื่องจากโครงการวิจัยภาคแรกในช่วง 3 ปีก่อนหน้านั้น ทั้งนี้โครงการนี้มีวัตถุประสงค์ที่จะนำทรัพยากรการวิจารณ์มาใช้ประโยชน์ทั้งในรูปของการศึกษาในระบบและการศึกษาสำหรับประชาชน ศึกษาภาวะการรับการวิจารณ์ พัฒนาความสามารถด้านการวิจารณ์ให้แก่ผู้สนใจ และปรับการวิจารณ์ให้เป็นกิจสาธารณะอันจะช่วยปลุกความสำนึกในพลังทางปัญญาของการวิจารณ์ในสังคมไทย

จากรากฐานของโครงการภาคแรกที่ให้น้ำหนักต่อทรัพยากรการวิจารณ์ที่เป็นลายลักษณ์อักษรด้วยการคัดสรรงานวิจารณ์ตัวอย่างที่ทรงพลังทางปัญญามาศึกษาและวิเคราะห์ไว้แล้วใน 4 สาขา คือ วรรณศิลป์ ทศนศิลป์ ศิลปะการละคร และ สังคีตศิลป์ โครงการภาค 2 เน้นวิธีการของ การวิจัยและพัฒนา โดยมุ่งขยายขอบเขตของทรัพยากรการวิจารณ์ด้วยการสร้างประสบการณ์ในรูปของการเสวนา การประชุมระดมสมอง การสัมมนาทางวิชาการ และการสัมมนาเชิงปฏิบัติการ อันเป็นการสร้างประชาคมและเครือข่ายของผู้สนใจกิจกรรมการวิจารณ์ ทั้งที่เป็นชาวไทยและชาวต่างประเทศ เนื้อหาของกิจกรรมส่วนหนึ่งเป็นงานศิลปะที่ได้รับการนำเสนออยู่แล้ว อีกส่วนหนึ่งเป็นงานต้นแบบที่คณะผู้วิจัยเชื่อเชิญให้ศิลปินสร้างขึ้นเป็นการเฉพาะในกรอบของมโนทัศน์ทางศิลปะบางประการเพื่อเป็นการกระตุ้นให้มีการแสดงออกซึ่งทัศนะวิจารณ์

การดำเนินการวิจัยในลักษณะดังกล่าวจัดได้ว่าเป็นการแสวงหาความรู้และการสร้างความรู้ในลักษณะหนึ่ง โดยที่คณะผู้วิจัยทำหน้าที่กระตุ้นให้เกิดความรู้ จัดการ วิเคราะห์ และสังเคราะห์ ตลอดจนเผยแพร่ความรู้ แม้ว่าการดำเนินงานจะเป็นไปในรูปของมุขปาฐะเสียเป็นส่วนใหญ่ แต่คณะผู้วิจัยก็สามารถสกัดเอาแก่นความรู้ออกมาในรูปของข้อสรุปรวม หลักการ มโนทัศน์ และทฤษฎี อันเป็นรากฐานของการสร้างผลงานในรูปของหนังสือด้านการวิจารณ์รวม 13 เล่ม ซึ่งส่วนหนึ่งได้จัดพิมพ์เผยแพร่ไปแล้วและอีกส่วนหนึ่งกำลังดำเนินการอยู่ นับว่าประสบการณ์ด้านการวิจารณ์ได้รับการปรับให้เป็นสมบัติสาธารณะอันน่าจะส่งผลกระทบในระยะยาวได้

คณะผู้วิจัยได้รับประโยชน์เป็นอันมากจากการดำเนินการของโครงการย่อยในด้านการวิจัย การรับการวิจารณ์ อันเป็นการดำเนินงานภาคสนามด้วยการสัมภาษณ์กลุ่มผู้รับงานวิจารณ์ในสาขาทั้งสี่ ผลการวิจัยให้ความกระจ่างในด้านของภาวะการรับงานวิจารณ์ในยุคปัจจุบัน อันบ่งชี้ถึงข้อดีและข้อด้อยที่อาจมีนัยเกินเลยจากกรอบของการวิจารณ์ศิลปะและให้ภาพทั่วไปของสังคมร่วมสมัยได้ ปัญหาการรับการวิจารณ์ส่วนหนึ่งมาจากการที่ผู้รับจำนวนมากขาดโอกาสที่จะสัมผัสกับงานศิลปะโดยตรง จึงขาดโอกาสที่จะแสดงทัศนะวิจารณ์ไปด้วย นอกจากนั้นวัฒนธรรมการอ่านโดยทั่วไปก็ถดถอยลง แม้จะยังมีผู้รับจำนวนหนึ่งที่รักษาความสามารถในการอ่านความเรียงเชิงวิจารณ์เอาไว้ได้ ในขณะที่เดียวกันผู้รับที่

เป็นผู้ปฏิบัติงานศิลปะส่วนใหญ่ให้ความสำคัญต่อการวิจารณ์และเรียกร้องให้นักวิจารณ์มุ่งมั่นสร้างงานวิจารณ์ต่อไปเพื่อประโยชน์ของสังคม นอกจากนี้ผลการวิจัยของโครงการวิจัยภาค 2 ยังยืนยันข้อสรุปของโครงการภาคแรกว่า ทั้งสื่อและทั้งระบบการศึกษาที่เป็นทางการไม่เอื้อต่อการพัฒนาการวิจารณ์เท่าที่ควร

ข้อสรุปทั่วไปของโครงการวิจัย การวิจารณ์ในฐานะพลังทางปัญญาของสังคมร่วมสมัย ภาค 2 จึงเป็นว่า แนวทางการพัฒนาการวิจารณ์ในสังคมร่วมสมัยควรใช้ทั้งรูปแบบที่เป็นมุขปาฐะและที่เป็นลายลักษณ์ และมีความจำเป็นที่จะต้องให้น้ำหนักในเรื่องของ "มหาชน" หรือ "สาธารณชน" เสียใหม่ โดยไม่เน้นจำนวนหรือปริมาณ หากแต่มุ่งสร้างประสบการณ์การวิจารณ์ที่เข้มข้นในกลุ่มผู้สนใจที่อาจเรียกได้ว่าเป็นต้นแบบของการสร้างประสบการณ์ (heuristic model) ซึ่งน่าจะนำไปขยายผลโดยกลุ่มอื่นหรือในวาระอื่นได้ การที่นักวิจารณ์ได้สัมผัสกับงานต้นแบบที่กระตุ้นปัญญาความคิดอาจเป็นเงื่อนไขที่ทำให้เกิดงานวิจารณ์ที่ดี แต่ผู้วิจารณ์อาจจะต้องมองไกลไปกว่าประสบการณ์ตรงในแต่ละครั้ง และมุ่งแสวงหาความหมายและคุณค่าที่เชื่อมโยงกับประสบการณ์อันหลากหลาย เพื่อที่จะได้ข้อสรุปรวมอันสามารถสื่อความกับผู้รับในอนาคตได้ เพราะหน้าที่ของนักวิจารณ์ที่ดีก็คือการสื่อความกับอนาคตนั่นเอง

Research Project

"Criticism as an Intellectual Force in Contemporary Society" (Phase 2)

ABSTRACT

The research project **Criticism as an Intellectual Force in Contemporary Society (Phase 2)** operated from 1 July 2002 to 30 June 2005 under the aegis of the Thailand Research Fund (TRF), being a sequel to Phase 1 of the same project launched 3 years earlier. Its objectives include the application of critical resources in the framework of formal education as well as education for the public, the study of the reception of criticism, the development of critical ability among those interested and the forging of criticism into a public act which should awaken the awareness of the intellectual force of criticism in Thai society.

On the basis of Phase 1 of the research which put great emphasis on the written mode of criticism, as exemplified in the Anthologies with analytical commentaries in 4 areas, namely literary, art, theatre and music criticism, Phase 2 stresses the importance of *research and development* and aims at extending the parameters of critical resources to include such activities as panel discussions, brain-storming sessions, seminars and workshops, that contribute towards creating communities and networks of those interested in criticism, both Thai and foreign. The subject matter of these activities is partly derived from artistic works presented to the public, while other works are specifically created by artists invited by the research project to respond to certain mutually agreed concepts with the express purpose of soliciting critical reactions.

These research and development methods can be considered as a process of knowledge-seeking and knowledge-generating, whereby the researchers assume the responsibility of animating, managing, analyzing, synthesizing and disseminating knowledge. Although the preferred mode of operation is mostly oral, the researchers manage to glean from these activities certain general conclusions, principles, concepts and theories that can serve as a basis for 13 volumes of collected essays and monographs, some already published and some

under preparation. In this way, critical experiences can constitute public knowledge that may have long-term impact.

The researchers have benefited greatly from the sub-project on the *reception of criticism*, based mainly on the views expressed by interviewees in the 4 areas. The research results throw light on the present state of critical reception that points to the strengths and weaknesses, not only of the culture of criticism but also of contemporary Thai society in general. The problems besetting critical reception are partly attributable to the paucity of public access to works of art, which in turn results in the impoverishment of critical expression. Besides, reading culture has stagnated, although there still exists a small pool of recipients capable of comprehending and appreciating the critical discourse. On the productive side, a fair number of practising artists value criticism highly and demand that critics continue to render useful service to society. All in all, Phase 2 of the research does confirm the findings of Phase 1 that both media and academia are not sufficiently supportive of criticism.

The general conclusion of the research **Criticism as an Intellectual Force of Contemporary Society (Phase 2)** points in the direction that both the oral and the written modes of criticism should be encouraged and that it is necessary to reinterpret the concept of “public” in such a way as to avoid any notion of quantity. What is preferable is the ability to create highly charged critical experiences among those interested that can serve as heuristic models, to be replicated and extended on future occasions and under different environments. That critics come into contact with spiritually and intellectually inspiring works of art may be a precondition of good criticism, but they should look beyond any individual first-hand experience in order to arrive at a more general level of meaning and value based on multi-faceted and multi-layered experiences. Only in this way will they be in a position to speak to future generations, and it is imperative that they speak to future generations.

รายงานเสนอผลการวิจัย (1 ก.ค. 2545 - 30 มิ.ย. 2548)

โครงการวิจัย "การวิจารณ์ในฐานะพลังทางปัญญาของสังคมร่วมสมัย ภาค 2"

บทสังเคราะห์

เจตนา นาควัชระ

1. ภูมิหลัง : การวิจัยภาคแรก

โครงการวิจัย "การวิจารณ์ในฐานะพลังทางปัญญาของสังคมร่วมสมัย" (ภาคแรก) ดำเนินการในช่วง 4 มกราคม 2542 ถึง 3 มกราคม 2545 ด้วยการสนับสนุนจากสำนักงานกองทุนสนับสนุนการวิจัย (สกว.) โดยมีวัตถุประสงค์ที่จะสร้างองค์ความรู้ด้านการวิจารณ์ใน 4 สาขา คือ วรรณศิลป์ ทศนศิลป์ ศิลปะการละคร และสังคมศิลป์ สร้างความชัดเจนในการวิจารณ์ให้กลุ่มบุคคลต่างๆ พัฒนาเครือข่ายระหว่างศิลปิน นักวิชาการ นักวิจารณ์ และผู้สนใจทั่วไป รวมทั้งใช้การวิจารณ์ศิลปะในการเสริมสร้างพลังทางปัญญาและวัฒนธรรมแห่งการวิจารณ์ให้แก่สังคมร่วมสมัย

สำหรับวิธีการวิจัยนั้น ใช้การรวบรวม วิเคราะห์ และสังเคราะห์ข้อมูลเอกสาร การสัมภาษณ์ผู้รู้ การสัมภาษณ์เชิงปฏิบัติการ การทดลองสอนในระดับต่างๆ อันรวมถึงการฝึกฝนการวิจารณ์จากการสัมผัสกับตัวงานศิลปะต้นแบบ และการสร้างและเผยแพร่งานวิจารณ์โดยร่วมมือกับสื่อแขนงต่างๆ

ผลการวิจัยโดยองค์รวมนั้นยืนยันสมมุติฐานที่ว่า การวิจารณ์ยังไม่เป็นส่วนหนึ่งของวัฒนธรรมลายลักษณ์อย่างเต็มรูปในสังคมไทย เป็นที่แน่ชัดว่า ในประชาคมศิลปะ การให้ทัศนะวิจารณ์ที่ทรงคุณค่ายังกระทำกันอยู่ด้วยวิธีการของ *มุขปาฐะ* และศิลปินเป็นจำนวนมากก็ชอบที่จะรับฟังการวิจารณ์ในลักษณะนี้ ถ้าเปรียบกับการวิจารณ์สังคมและการเมืองแล้ว จะเห็นได้ว่าการวิจารณ์ศิลปะเป็นเพียงแค่งานอดิเรกของ ขอบ ยิ่งในยุคที่เศรษฐกิจทรุดตัว สื่อส่วนใหญ่ยิ่งเปิดทางให้แก่การวิจารณ์ศิลปะน้อยลงมาก ยิ่งไปกว่านั้น วงวิชาการและสถาบันการศึกษาก็อาจจะยังไม่อยู่ในฐานะที่จะให้การฝึกปรือนักวิจารณ์ผู้มีความสามารถที่จะทำหน้าที่เป็นตัวกลางระหว่างงานศิลปะกับมหาชนได้ และวิทยาการที่เกี่ยวกับศิลปะ อาทิ วรรณคดีศึกษา ประวัติศาสตร์ศิลป์ วิชาการละคร และวิชาการดนตรีในประเทศไทย ก็ดูจะยังไม่ทันพัฒนาการของโลกของศิลปะร่วมสมัยได้อย่างเต็มที่

แม้จะต้องเผชิญกับข้อจำกัดเช่นที่กล่าวมา ผู้วิจัยก็สามารถคัดสรรงานจำนวนหนึ่งจากข้อมูลจำนวนมากที่สะสมมาได้ โดยนำมาถนอมและวิเคราะห์ในรูปของ *สรณิพนธ์* พร้อมบทวิเคราะห์ทั้ง 4 สาขา ซึ่งต่อมาได้รับการตีพิมพ์เป็นหนังสือในชุด *พลังการวิจารณ์* งานส่วนใหญ่เป็นผลงานของนักวิจารณ์ไทย โดยได้มีการนำผลงานของต่างประเทศมาเสริมด้วย ถึงอย่างไรก็ตามผู้วิจัยก็สามารถยืนยัน

ได้ว่าสังคมไทยมีนักวิจารณ์กลุ่มเล็กๆ ที่ทำงานอย่างจริงจัง โดยที่สำนึกว่าการวิจารณ์เป็นเครื่องมือในการประเมินคุณค่าและเป็นเสียงแห่งมโนธรรมให้แก่สังคมได้

ถ้ามองอย่างผิวเผิน ภาพรวมของการวิจารณ์ในประเทศไทยอาจไม่แจ่มใสนัก แต่ถ้าได้วิเคราะห์ลงไปในระดับลึกแล้ว จะเห็นได้ว่า มีปัจจัยมากมายที่เอื้อต่อการที่จะปรับศักยภาพแห่งการวิจารณ์ให้เป็นพลังทางปัญญาของสังคมร่วมสมัยได้ ผู้ที่ได้มาร่วมกิจกรรมต่างๆ ของโครงการเห็นพ้องต้องกันว่า การวิจารณ์มิใช่จุดหมายปลายทาง แต่เป็นกระบวนการที่ใช้การศึกษาเป็นตัวจักรสำคัญในการสร้างวัฒนธรรมแห่งการวิจารณ์ จุดเด่นและจุดด้อยที่ผู้วิจัยได้ค้นพบถือได้ว่าเป็นรากฐานอันสำคัญที่จะทำให้เกิดกระบวนการแห่งการศึกษานี้ ผู้วิจัยได้ให้ข้อเสนอแนะอันเป็นรูปธรรมไว้ในรูปกิจกรรมที่น่าจะดำเนินการในอนาคต อาทิ การให้การสนับสนุนวารสารหรือนิตยสารการวิจารณ์ การสร้างตำราการวิจารณ์ การจัดสัมมนาเชิงปฏิบัติการและฝึกอบรมในเรื่องของการวิจารณ์ และการสร้างเครือข่ายผู้สนใจการวิจารณ์ทั้งในรูปของ “มนุษย์สัมพันธ์มนุษย์” และโดยผ่านสื่อประเภทต่างๆ

นอกจากนี้ มีทางเป็นไปได้ว่า เครือข่ายดังกล่าวกำลังจะขยายวงไปสู่ประชาคมนานาชาติด้วย โดยที่ผู้เชี่ยวชาญต่างประเทศที่ได้มาร่วมโครงการได้เสนอแนะให้มีการจัดกิจกรรมต่อเนื่องในกรอบของ “การศึกษาข้ามวัฒนธรรม” (cross-cultural studies) โดยใช้ประสบการณ์ของการวิจัยนี้เป็นจุดเริ่มต้น

สรุปได้ว่า ถ้าการวิจารณ์จะทำหน้าที่เป็นพลังทางปัญญาให้แก่สังคมร่วมสมัยได้อย่างเต็มที่ ก็มีความจำเป็นอย่างยิ่งที่จะต้องพยายามปรับการวิจารณ์ให้เป็นกิจสาธารณะ

2. การวิจัยภาค 2

2.1 บทเรียนจากการวิจัยภาคแรก

โครงการวิจัย “การวิจารณ์ในฐานะพลังทางปัญญาของสังคมร่วมสมัย” (ภาค 2) เป็นโครงการต่อเนื่องจากโครงการภาค 1 ในหัวข้อเดียวกัน ดำเนินการในช่วงเวลา 1 กรกฎาคม 2545 - 30 มิถุนายน 2548 ผลการวิจัย ภาค 1 ที่เสร็จสิ้นลงไปแล้วบ่งชี้ว่าสังคมไทยมิได้อ่อนด้อยในด้านวัฒนธรรมแห่งการวิจารณ์ หากแต่การวิจารณ์แบบมุขปาฐะมักจะดำเนินไปอย่างเข้มข้นและแข็งแกร่งไม่น้อยกว่าการวิจารณ์ที่เป็นลายลักษณ์อักษร กระนั้นก็ตาม คณะผู้วิจัยสามารถรวบรวมบทวิจารณ์ศิลปะทั้งของไทยและเทศจำนวนหนึ่งที่สามารถบ่งชี้พลังทางปัญญาได้ อันจะเป็นกลไกสำคัญในการเชื่อมโยงพลังทางปัญญาจากการวิจารณ์ศิลปะไปสู่การสร้างพลังทางปัญญาของสังคมในกรอบที่กว้างออกไป สรรนิพนธ์บทวิจารณ์ศิลปะ 4 สาขา อันประกอบด้วยบทวิจารณ์วรรณศิลป์ ทัศนศิลป์ ศิลปะการละคร และสังคีตศิลป์ เป็นผลของการวิจัยส่วนหนึ่งในโครงการ ภาค 1 ซึ่งจัดได้ว่าเป็นองค์ความรู้ที่แสดงศักยภาพของการวิจารณ์อันจะเอื้อประโยชน์ต่อการศึกษาค้นคว้าต่อไปได้

การวิจัยในภาคแรก พบจุดเด่นหลายประการในการวิจารณ์ศิลปะของไทย อาทิ ความแข็งแกร่งในการวิจารณ์แบบมุขปาฐะ อันเป็นตัวบ่งชี้ลักษณะของวัฒนธรรมไทยและอาจเอื้อต่อการพัฒนาการวิจารณ์ศิลปะและทฤษฎีการวิจารณ์ของไทยต่อไปได้ นอกจากนี้การวิจัยยังยืนยันสมมุติฐานที่ว่า “ศิลปะสาขาต่างๆ ส่องทางให้แก่กัน” และ “การวิจารณ์ศิลปะก็ส่องทาง

ให้แก่กัน" ด้วย ในขณะเดียวกันผลการวิจัยยังชี้ให้เห็นจุดด้อยของสถานภาพการวิจารณ์และการศึกษาการวิจารณ์ของไทยในอีกหลายประการ โดยเฉพาะอย่างยิ่งความอ่อนแอของสื่อในการส่งเสริมการวิจารณ์ศิลปะที่เป็นลายลักษณ์อักษรให้แข็งแกร่งเช่นเดียวกับการวิจารณ์แบบมุขปาฐะ กล่าวได้ว่าการวิจารณ์ยังไม่เป็น "กิจสาธารณะ" อย่างแท้จริง นอกจากนี้การขาดแคลนตำราและงานวิจัยในด้านการวิจารณ์ยังทำให้ขาดการส่งต่อองค์ความรู้เพื่อสร้างเสริมศักยภาพของการวิจารณ์ และการพัฒนานักวิจารณ์ก็ยิ่งขาดความต่อเนื่องและการสนับสนุนอย่างจริงจัง

ด้วยเหตุนี้ โครงการวิจัยจึงนำข้อเด่นและข้อด้อยของการวิจารณ์จากที่ได้ค้นพบในการวิจัยภาค 1 มาปรับเป็นแนวทางในการทำวิจัยในภาค 2 ซึ่งส่วนหนึ่งมุ่งเน้นการปรับยุทธวิธีทางปัญญาจากการวิจารณ์ศิลปะในวัฒนธรรมมุขปาฐะให้เป็นลายลักษณ์ เพื่อให้เป็นสมบัติสาธารณะที่เอื้อประโยชน์ต่อการศึกษาค้นคว้าในวงกว้างต่อไป โดยจะพยายามปรับการวิจารณ์ให้เป็นกิจสาธารณะเท่าที่จะเป็นไปได้ โครงการวิจัย ภาค 2 เป็นโครงการที่เน้นกิจกรรมการพัฒนา (developmental activities) ในรูปแบบของการจัดทำตำรา หนังสือรวมบทความวิชาการ หนังสือรวมบทวิจารณ์ การจัดเสวนา การประชุมระดมสมอง การประชุมทางวิชาการ การสัมมนาเชิงปฏิบัติการในระดับต่างๆ อันรวมถึงระดับข้ามชาติในรูปของ Cross-Cultural Seminars ทั้งนี้โครงการได้ใช้ระบบการกระจายการดำเนินการ (decentralized) โดยมอบหมายงานเฉพาะกิจหรือเฉพาะเรื่องให้นักวิชาการหรือผู้เชี่ยวชาญเฉพาะด้านไปดำเนินการเป็นเรื่องๆ ไป อันเป็นการพัฒนานักวิจัยและสร้างประชาคมการวิจารณ์อีกโสดหนึ่งด้วย นอกจากนี้ เพื่อให้เกิดความกระฉ่งในเรื่องของการรับและผู้รับงานวิจารณ์ โครงการจึงได้จัดให้มีการดำเนินการเป็นโครงการย่อย (sub-project) ในเรื่องการวิจัยการรับการวิจารณ์ขึ้น อันจะเป็นเครื่องช่วยชี้ทางอันเหมาะสมให้แก่กิจกรรมการพัฒนาของโครงการในลำดับต่อไปด้วย

2.2 วัตถุประสงค์

- 2.2.1 ปรับยุทธวิธีการวิจารณ์ให้เป็นประโยชน์ต่อการศึกษา ทั้งที่เป็นการศึกษาในระบบและการศึกษาสำหรับประชาชน
- 2.2.2 ศึกษาสถานะของการรับและกลุ่มผู้รับงานวิจารณ์ในประเทศไทย
- 2.2.3 พัฒนาความสามารถในการวิจารณ์ให้แก่กลุ่มบุคคลผู้สนใจ
- 2.2.4 สร้างงานวิจารณ์ให้เป็นกิจสาธารณะ และสนับสนุนให้เกิดการสร้างและเผยแพร่งานวิจารณ์ให้เป็นกิจสาธารณะ อันจะช่วยปลูกความสำนึกในพลังทางปัญญาของการวิจารณ์ในสังคม

2.3 วิธีวิจัย

โครงการนี้เป็นโครงการวิจัยและพัฒนาซึ่งดำเนินการต่อเนื่องจากโครงการภาคแรก โดยใช้วิธีการวิจัยดังต่อไปนี้

- 2.3.1 วิเคราะห์และสังเคราะห์ข้อมูลในลักษณะต่างๆจากแหล่งต่างๆที่ได้สำรวจและรวบรวมไว้เพื่อนำไปใช้ในการสร้างตำราและจัดกิจกรรมที่เกี่ยวกับการวิจารณ์อันเป็นประโยชน์ต่อการศึกษา
- 2.3.2 สำรวจ วิเคราะห์ และสังเคราะห์ข้อมูลโดยเน้นงานภาคสนามที่เกี่ยวกับสภาวะและกลุ่มผู้รับงานวิจารณ์
- 2.3.3 จัดกิจกรรมการวิจารณ์และส่งเสริมการวิจารณ์ในรูปแบบต่าง ๆ อาทิ การสร้างงานวิจารณ์ การเสวนา การสัมมนาเชิงปฏิบัติการ ฯลฯ

2.4 ผลที่คาดว่าจะได้รับ

- 2.4.1 องค์ความรู้ที่เกี่ยวกับการวิจารณ์ ตลอดจนวิธีการและทฤษฎีการวิจารณ์ในรูปของตำราและหนังสือรวมบทวิจารณ์ ซึ่งสามารถใช้ประกอบการเรียนการสอน และ/หรือมีลักษณะที่เอื้อต่อการให้การศึกษาแก่ประชาชนได้ด้วย
- 2.4.2 ความสำนึกในคุณค่าของการวิจารณ์และความสามารถในการวิจารณ์ ทั้งที่เป็นมุขปาฐะและลายลักษณ์ในหมู่ผู้ที่เข้าร่วมกิจกรรมของโครงการ
- 2.4.3 เครือข่าย ผู้สนใจ ผู้รับ ผู้สร้างงานวิจารณ์และนักวิชาการที่รวมตัวกันเป็นประชาคมการวิจารณ์
- 2.4.4 ข้อมูล บทวิเคราะห์ และข้อสรุปที่เกี่ยวกับการรับการวิจารณ์ในสังคมไทยร่วมสมัยอันจะยังประโยชน์ให้เกิดการสร้างงานวิจารณ์ที่ตรงต่อสภาพความเป็นจริงในสังคมไทย
- 2.4.5 การใช้พลังทางปัญญาที่อยู่ในงานวิจารณ์และกิจกรรมการวิจารณ์เพื่อสร้างความแข็งแกร่งของวัฒนธรรมแห่งการวิจารณ์ อันจะเอื้อประโยชน์ต่อวงการศึกษาศึกษาและสังคมโดยรวม

2.5 ผู้วิจัย

- 2.5.1 ศาสตราจารย์เกียรติคุณ เจตนา นาควัชระ มหาวิทยาลัยศิลปากร : หัวหน้าโครงการ
- 2.5.2 รองศาสตราจารย์ ดร. รื่นฤทัย สัจจพันธุ์ มหาวิทยาลัยรามคำแหง : ผู้ช่วยหัวหน้าโครงการ (1 ก.ค. 2545 - 30 เม.ย. 2546)
- 2.5.3 ผู้ช่วยศาสตราจารย์จุไรรัตน์ ลักษณะศิริ อาจารย์คณะอักษรศาสตร์ มหาวิทยาลัยศิลปากร : ผู้ช่วยหัวหน้าโครงการ (1 พ.ค. 2546 - 31 พ.ค. 2547)
- 2.5.4 อาจารย์ชัยมัยกร แสงกระจ่าง อาจารย์พิเศษ นักเขียน นักวิจารณ์อิสระ : ผู้ช่วยหัวหน้าโครงการ (1 มิ.ย. 2547 - 31 มี.ค. 2548)
- 2.5.5 ผู้ช่วยศาสตราจารย์สุวรรณา เกรียงไกรเพ็ชร : ผู้ช่วยหัวหน้าโครงการ (1 เม.ย. 2548 - 30 มิ.ย. 2548)
- 2.5.6 อาจารย์ชัยมัยกร แสงกระจ่าง อาจารย์พิเศษ นักเขียน นักวิจารณ์อิสระ : ผู้ประสานงานด้านเอกสาร ตำรา และข่าวสาร

- 2.5.7 รองศาสตราจารย์ธีรภัฏ สัจจพันธุ์ มหาวิทยาลัยรามคำแหง : ผู้ประสานงานด้านการวิจารณ์วรรณศิลป์
- 2.5.8 อาจารย์ทักษิณา พิพิษฐกุล อาจารย์คณะศิลปกรรมศาสตร์ มหาวิทยาลัยกรุงเทพ : ผู้ประสานงานด้านการวิจารณ์ทัศนศิลป์ (1 ก.ค. 2545 - 31 ธ.ค. 2546) และนายมนัส เหมะสม หัวหน้าสำนักงานโครงการวิจัย : รักษาการแทนผู้ประสานงานด้านการวิจารณ์ทัศนศิลป์ (1 ม.ค. 2547 - 30 มิ.ย. 2548)
- 2.5.9 อาจารย์พนิดา จูปนางกูร อาจารย์คณะศิลปกรรมศาสตร์ มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์ : ผู้ประสานงานด้านการวิจารณ์ศิลปะการละคร
- 2.5.10 ศาสตราจารย์เกียรติคุณเจตนา นาควัชระ หัวหน้าโครงการ : รักษาการแทนผู้ประสานงานด้านการวิจารณ์สังกัดศิลป์ (1 ก.ค. 2545 - 15 มิ.ย. 2547) และอาจารย์ ดร. รังสิพันธุ์ แข็งขัน อาจารย์คณะครุศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย : ผู้ประสานงานด้านการวิจารณ์สังกัดศิลป์ (16 มิ.ย. 2547 - 30 มิ.ย. 2548)

2.6 คณะกรรมการกำกับทิศทาง

2.6.1 ศาสตราจารย์ ดร. สุภางค์ จันทวานิช	ประธานกรรมการ
2.6.2 ศาสตราจารย์เกียรติคุณ อุดม อรุณรัตน์	กรรมการ
2.6.3 รองศาสตราจารย์อิทธิพล ตั้งโฉลก	กรรมการ
2.6.4 ผู้ช่วยศาสตราจารย์ ดร. ชีระ นุชเปี่ยม	กรรมการ
2.6.5 ดร. ปรีดา เฉลิมเผ่า กอนันทกุล	กรรมการ
2.6.6 ศาสตราจารย์เกียรติคุณ ดร.เจตนา นาควัชระ	กรรมการและเลขานุการ

2.7 ผลการวิจัยโดยสรุป

ประสบการณ์ที่ได้รับจากการวิจัยภาคแรกบ่งชี้ถึงศักยภาพของการวิจัยในรูปแบบสาธารณะอย่างชัดเจน การกำหนดทิศทางของโครงการวิจัยภาค 2 ที่เข้าไปในรูปของ “การวิจัยและพัฒนา” เป็นกรอบการดำเนินงานที่เอื้อต่อการนำศักยภาพดังกล่าวมาใช้ให้เป็นประโยชน์อย่างเต็มที่ การแสวงหาและการสร้างองค์ความรู้ที่ได้ผลดีที่สุดในการภาค 2 จึงเข้าไปในรูปของกิจกรรมประเภทเสวนา ประชุมระดมสมอง สัมมนาทางวิชาการ และสัมมนาเชิงปฏิบัติการ ซึ่งทั้งวิทยากรและผู้ร่วมประชุมสามารถแลกเปลี่ยนความคิดเห็นกันได้อย่างเสรี ทั้งนี้ได้หมายความว่า เป็นกิจกรรมที่ไร้เป้าหมายหรือกรอบใดๆ เพราะในแทบทุกกรณีคณะผู้วิจัยจะเป็นผู้ตั้งประเด็นไว้ให้อภิปราย ในหลายกรณีเป็นการชุมนุมกันเพื่อแสดงความคิดเห็นบนรากฐานของงานศิลปะที่เป็นรูปธรรม เรียกได้ว่าวาทกรรมการวิจารณ์ที่เกิดขึ้นมีสิ่งที่กำกับอยู่คือตัวงานศิลปะนั่นเอง ในบางโอกาสคณะผู้วิจัยเชื้อเชิญศิลปินให้สร้างงานขึ้นเป็นการเฉพาะตามโจทย์ที่ได้ตกลงร่วมกัน โดยมีวัตถุประสงค์ที่จะใช้ผลงานที่ได้รับมอบหมายให้สร้างขึ้น (commissioned works) เหล่านี้กระตุ้นให้เกิดการวิจารณ์ หน้าที่ของผู้วิจัยก็คือ การบันทึกกิจกรรมเหล่านี้ไว้แล้ววิเคราะห์ออกมาเป็นลายลักษณ์อักษร ซึ่งในบางครั้งก็สามารถหาข้อสรุปที่เป็น

มโนทัศน์ และ/หรือทฤษฎีในทางศิลปะและในทางการวิจารณ์ได้ สรุปได้ว่าเริ่มต้นด้วยมุขปาฐะและไปสิ้นสุดลงที่ลายลักษณ์

การทำงานในขั้นต่อไปคือสังสมความรู้ที่ได้จากกิจกรรมดังกล่าวไว้เป็นองค์ความรู้ที่กว้างขวางพอที่จะเป็นรากฐานของการสร้างหนังสือหรือตำราการวิจารณ์ ถ้าการสร้างองค์ความรู้ของโครงการภาคแรกคือการจัดทำสรณิพนธ์งานวิจารณ์ใน 4 สาขา พร้อมบทวิเคราะห์ที่ได้ตีพิมพ์ออกมาเป็นรูปเล่ม (แต่ละเล่มหนาประมาณ 600-800 หน้า) อันเป็นผลของการวิจัยด้านเอกสาร (documentary research) ผลงานอันเป็นลายลักษณ์ของโครงการภาค 2 เป็นผลของกิจกรรมเชิงพัฒนา (developmental activities) เสียเป็นส่วนใหญ่ ผลงานในด้านนี้เกินเป้าหมายที่ได้กำหนดไว้คือ สามารถเขียนหนังสือด้านการวิจารณ์ขึ้นได้ 13 เล่ม (เป้าหมายที่เสนอไว้แต่เดิมคือ 10 เล่ม) หนังสือเหล่านี้ส่วนหนึ่งเป็นการรวมบทวิจารณ์และบทความทางวิชาการของนักวิชาการคนเดียวบ้าง เป็นการรวมงานของนักวิชาการหรือนักวิจารณ์หลายคนบ้าง หรือที่จัดได้ว่าเป็นผลงานของประชาคมวิจารณ์ก็คือ การรวบรวมนักวิจารณ์และนักวิชาการมาประชุมร่วมกันอย่างเป็นแบบแผนแล้วแบ่งงานกันไปเขียน ดังเช่นในกรณีของสาขาวรรณศิลป์ที่ผลิตหนังสือด้านการวิจารณ์ออกมา 3 เล่มคือ การวิจารณ์กวีนิพนธ์ การวิจารณ์เรื่องสั้น และการวิจารณ์นวนิยาย ในขณะที่สาขาทัศนศิลป์ได้เชิญนักวิชาการจำนวน 7 คน มาร่วมกันเขียนหนังสือพื้นฐานที่เกี่ยวกับการวิจารณ์ทัศนศิลป์ประเภทต่าง ๆ ซึ่งก็เป็นไปในแนวเดียวกับสาขาศิลปะการละครที่ได้เชิญนักวิชาการ 5 คน มาร่วมกันเขียนหนังสือพื้นฐานด้านการวิจารณ์ละคร สาขาสังคีตศิลป์มีประสบการณ์ที่ต่างออกไปคือ ทดลองการสร้างงานวิจารณ์จากผลงานของศิลปินไทย 1 คน โดยมีการวางกรอบของการหาข้อมูลและการวิจัยร่วมกัน เมื่อได้ข้อสรุปขั้นแรกแล้วจึงนำข้อสรุปนั้นมาเสนอในการสัมมนาทางวิชาการ และทดสอบข้อสรุปดังกล่าวอีกชั้นหนึ่งด้วยการแสดงดนตรี จากนั้นจึงประมวลความรู้ทั้งหมดไว้ในรูปของหนังสือเล่มที่น่าจะสื่อความได้กับทั้งนักดนตรี นักร้อง นักวิชาการ นักวิจารณ์ ผู้รักสมัครเล่น และผู้ที่สนใจเพลงไทยสากลในระดับทั่วไป

อันที่จริงการวิจัยภาค 2 เป็นการเดินย้อนทางกลับไปหาชีวิตไทยดั้งเดิม ซึ่งศิลปะเป็นสมบัติของชุมชน เพราะผู้สร้างกับผู้รับมีความสัมพันธ์กันในลักษณะของ "มนุษย์สัมพันธ์มนุษย์" โดยไม่จำเป็นต้องพึ่งสื่อกลางอันเป็นสิ่งที่ทำให้เกิดการรับศิลปะในยุคใหม่ที่เราเรียกว่าเป็น "ประสบการณ์ทุติยภูมิ" การสร้างกิจกรรมการวิจารณ์ที่เป็น "ประสบการณ์ปฐมภูมิ" ของกลุ่มบุคคลที่สังสรรค์กันเป็นหมู่คณะหรือเป็นเครือข่ายก็ถือได้ว่าเป็นการใช้ศักยภาพของสังคมดั้งเดิมให้เป็นประโยชน์ ทั้งนี้และทั้งนั้นก็ด้วยเหตุที่ว่ามหาชน (public) ผู้รับงานวิจารณ์นั้นอยู่ในวงที่จำกัดมากในสังคมปัจจุบัน เพราะสื่อมิได้ให้การสนับสนุนงานวิจารณ์เท่าที่ควร ซึ่งก็เป็นข้อค้นพบส่วนหนึ่งของโครงการภาคแรก และในช่วง 3 ปีของการดำเนินการโครงการภาค 2 สถานการณ์ก็น่าวิตกยิ่งขึ้นกว่าเดิมเพราะพื้นที่ของงานวิจารณ์ในสื่อยิ่งถดถอยไปมาก การวิจัยการรับการวิจารณ์ซึ่งเป็นโครงการย่อยในโครงการภาค 2 เป็นงานภาคสนามในรูปของการสัมภาษณ์กลุ่มผู้รับงานวิจารณ์ในสาขาทั้ง 4 และผลการวิจัยก็ให้ความชัดเจนเป็นอย่างมากในด้านภาวะการรับการวิจารณ์ในสังคมร่วมสมัย อันบ่งชี้ถึงข้อดีและข้อด้อยที่มีนัยเกินเลยจากกรอบของการวิจารณ์ศิลปะ และให้ภาพทั่วไปของสังคมไทยปัจจุบันได้ ข้อสรุปมีอยู่ว่าการรับงานวิจารณ์ไม่เข้มข้นเพราะผู้รับจำนวนมากขาดโอกาสที่จะได้สัมผัสกับงานศิลปะโดยตรง จึงขาดความพร้อมที่จะ

แสดงทัศนะวิจารณ์ไปด้วย นอกจากนั้นวัฒนธรรมการอ่านโดยทั่วไปก็ถดถอยลง การที่โครงการภาค 2 มุ่งเน้นการสร้างความสัมพันธ์ในแนวลึกกับเครือข่ายกลุ่มผู้สนใจจำนวนไม่มากนัก ซึ่งก็ได้ผลเป็นที่น่าพอใจนั้น เท่ากับเป็นการยอมรับสภาพความเป็นจริงว่า มโนทัศน์เรื่องมหาชนไม่ควรจะผูกอยู่กับปริมาณ เพราะในสังคมบริโภค (consumer society) มหาชนส่วนใหญ่ได้ถูกชักชวนและชักชวนให้กลายเป็นผู้บริโภคที่ตัดสินใจซื้อสินค้าภายใต้อิทธิพลของการโฆษณา วัฒนธรรมการวิจารณ์ซึ่งมุ่งสร้างวิจารณ์ญาณให้แก่ผู้คนในสังคมจึงประสบอุปสรรคในการที่จะได้กับกระแสของบริโภคนิยมดังกล่าว การวิจารณ์จึงมีอาจทำหน้าที่เป็นกิจสาธารณะในความหมายทั่วไปที่มุ่งเน้นปริมาณแต่อย่างเดียวได้ ในท้ายที่สุด ผู้รับงานวิจารณ์จำนวนน้อยนิดเหล่านี้ต้องพยายามอย่างสุดความสามารถในการที่จะปรับความชัดเจนในการวิจารณ์งานศิลปะให้เป็นแนวทางในการวิจารณ์ชีวิตและสังคมให้ได้ วัตถุประสงค์ของโครงการภาค 2 ในอันที่จะใช้การวิจารณ์เพื่อประโยชน์ในทางการศึกษาสำหรับประชาชนจึงจำเป็นต้องเลือกใช้วิธีการของการสร้างประสบการณ์ในวงแคบให้เป็นต้นแบบ (heuristic model) ซึ่งน่าจะนำไปขยายผลโดยกลุ่มอื่นหรือในวาระอื่นได้ การวิจัยได้ข้อค้นพบที่ชัดเจนและหนักแน่นว่านักวิจารณ์ในปัจจุบันนั้นแม้จะเริ่มต้นที่การได้สัมผัสกับงานศิลปะที่ใกล้ชิดในสังคมร่วมสมัยของตนเอง แต่ก็จำเป็นต้องมีความทะเยอทะยานสูงพอที่จะสื่อความกับผู้รับในอนาคตให้ได้ เพราะหน้าที่ของนักวิจารณ์ที่ดีก็คือการสื่อความกับอนาคตนั่นเอง

2.8 เพื่อให้เกิดความเข้าใจร่วมกัน คณะผู้วิจัยได้เสนอ **มโนทัศน์หลักของการวิจารณ์** ไว้ในภาคผนวกของบทสังเคราะห์นี้ โดยให้คำอธิบายพร้อมวิเคราะห์ตัวอย่างไว้พิสดารพอสมควร ท่านผู้อ่านอาจจะเริ่มอ่านบทสังเคราะห์ฉบับนี้ด้วยการอ่านภาคผนวกก่อนก็ได้ เพราะเท่ากับเป็นการทำความเข้าใจกับความคิดทั่วไปอันเป็นพื้นฐานของการวิจารณ์ หรืออาจจะใช้ภาคผนวกดังกล่าวเป็นเอกสารอ้างอิงประเภทศัพทานุกรมได้ตามอัธยาศัย มโนทัศน์ดังกล่าวประกอบด้วย

- 2.8.1 การวิจารณ์
- 2.8.2 ผู้สร้าง
- 2.8.3 ตัวงาน-งานศิลปะ-งานต้นแบบ
- 2.8.4 ผู้รับ
- 2.8.5 ความเป็นสาธารณะ
- 2.8.6 วัฒนธรรมแห่งการวิจารณ์
- 2.8.7 วาทกรรมอิสระ
- 2.8.8 วัฒนธรรมมุขปาฐะและวัฒนธรรมลายลักษณ์

ข้อมูลส่วนหนึ่งที่ใช้ในการเขียนภาคผนวกนี้เป็นผลของการวิจัยทั้งในโครงการภาคแรกและภาคสอง

3. การวิจารณ์ในฐานะกิจสาธารณะ

การที่คณะผู้วิจัยได้ตั้งวัตถุประสงค์ไว้ว่าจะสร้างงานวิจารณ์ให้เป็นกิจสาธารณะก็ด้วยความมั่นใจในระดับหนึ่งว่า งานวิจารณ์ที่ได้นำมาศึกษาวิเคราะห์นับตั้งแต่การวิจัยในภาคแรกนั้นมีความแข็งแกร่งในทางความคิดที่จะเป็นพลังทางปัญญาให้แก่สังคมได้ เรามีอาจบปฏิเสธได้ว่า เราวาดภาพของมหาชนหรือสาธารณชน (public) เอาไว้ในเชิงอุดมคติ การวิจัยการรับการวิจารณ์ได้ให้ความกระจ่างในเรื่องนี้ว่า การคิดถึงมหาชนในเชิงปริมาณเป็นแนวคิดที่ห่างไกลจากความเป็นจริง และความคาดหวังในเรื่องของความพร้อมในการรับงานวิจารณ์ที่เป็นลายลักษณ์อักษรก็อาจจะเป็นการประเมินสถานการณ์ในแง่ดีเกินไป จากจุดเริ่มต้นของโครงการภาค 1 มาจนถึงปลายโครงการภาค 2 ประสบการณ์ของคณะผู้วิจัยมิได้เลวร้ายถึงขั้นที่จะต้องล้มเลิกความตั้งใจในการที่ปรับการวิจารณ์ให้เป็นกิจสาธารณะ บทเรียนที่ได้จากการวิจัยเป็นไปใน 2 ลักษณะ คือ ในประการแรก มีความจำเป็นที่จะต้องวิเคราะห์ให้เห็นถึงเหตุปัจจัยที่ทำให้เกิดปัญหาดังที่เป็นอยู่ และในประการที่ 2 เป็นการสมควรที่จะได้ค้นหาวิถีทางที่เป็นไปได้ในการที่จะสร้างกลุ่มผู้รับและสภาวะแวดล้อมที่เอื้อให้เกิดการรับงานวิจารณ์อย่างมีประสิทธิภาพอันอาจจะเป็นต้นแบบที่นำไปขยายผลได้

สำหรับประเด็นเรื่องเหตุปัจจัยนั้น การวิจัยทั้งในภาคแรกและภาค 2 ยืนยันศักยภาพของวัฒนธรรมมุขปาฐะที่จะกระตุ้นให้เกิดวัฒนธรรมการวิจารณ์ที่เข้มแข็งได้ การพัฒนาวัฒนธรรมลายลักษณ์ให้แผ่กระจายและแทรกซึมลงไปในชีวิตความเป็นอยู่ของคนไทยอาจจำเป็นต้องใช้เวลานานกว่าที่เป็นมาในสังคมของเรา จริงอยู่วิญญูณแห่งประชาธิปไตยที่แสดงออกด้วยการนำชุมทรัพย์ทางปัญญาอันเป็นส่วนรวมมามอบให้ประชาชนได้เริ่มขึ้นแล้วด้วย "จารีกวดโพธิ์" แต่การเผยแพร่มรดกทางปัญญาดังกล่าวจะขยายผลไปได้ไกลก็ด้วยกลไกของตะวันตก อันได้แก่ สื่อสิ่งพิมพ์ วัฒนธรรมลายลักษณ์อันเป็นตัวหนุนวัฒนธรรมการเขียนและการอ่านไม่มีเวลาที่จะบ่มเพาะตัวเองนานพอ ก่อนที่เทคโนโลยีในรูปแบบต่างๆ จะทะลักเข้ามาครอบงำมหาชน เรา"เรียนลัด" ในเรื่องของวัฒนธรรมลายลักษณ์แนวตะวันตก ดังนั้นรากฐานทางวัฒนธรรมดังกล่าวในบ้านเราจึงยังไม่แน่นพอ เมื่อเงินเทคโนโลยี และการโฆษณาจับมือกันเข้าครอบงำสังคมไทยยุคใหม่ บริโภคนิยมจึงกลายเป็นวิถีชีวิตของคนรุ่นใหม่ และ"มหาชน"ก็ได้สูญเสียอธิปไตยในทางความคิดไปให้แก่คนกลุ่มน้อยที่เกาะกลุ่มกันเข้ามามีครองอำนาจไปเสียแล้ว มหาชนในสังคมร่วมสมัยถูกกำกับ ชีชีวน ชักชวน หรือหลอกล่อให้เสียพลังสำเร็จ อารมณ์หรือสิ่งบันเทิงที่ถูกสังเคราะห์ให้เข้าไปอยู่ในกลุ่มของ"งานศิลปะ"ด้วยอิทธิพลของการโฆษณา (ชวนเชื่อ) การเสพของคนรุ่นใหม่จึงเป็นเพียงวัฒนธรรม"กดปุ่ม" ซึ่งต่างจากโลกของศิลปะในสังคมดั้งเดิมของไทยที่เส้นพรมแดนระหว่างผู้สร้างกับผู้รับไม่ชัดเจน และไม่จำเป็นต้องชัดเจน เพราะคน 2 กลุ่มนี้สลับบทบาทกันได้ตลอดเวลา วาณิชผู้รู้หรือร่างวัฒนธรรมในยุคปัจจุบันไม่ต้องการกลับไปสู่สภาวะดั้งเดิมดังที่กล่าวมานี้อย่างแน่นอน เพราะสถิติการบริโภคและยอดขายย่อมจะตกลงไปถ้าผู้คนส่วนใหญ่มีความชัดเจนในการปฏิบัติศิลปะและสามารถแยกแยะของแท้ออกจากของเทียมได้ วัฒนธรรมแห่งการวิจารณ์ที่ผูกอยู่กับความสามารถของบุคคลที่จะคิดได้เองด้วยวิจารณญาณของตนย่อมเป็นสิ่งที่ถูกปิดกั้น และพอมดหมอผีแห่งวงการโฆษณาและสื่อมวลชนก็ย่อมจะต้องไม่สนับสนุนความสามารถในการวิจารณ์อย่างแน่นอน

ปัญหาที่เกี่ยวกับการที่สื่อไม่เปิดพื้นที่ให้แก่การวิจารณ์นั้นอาจจะรุนแรงกว่าเดิมในช่วง 3 ปีที่ผ่านมา โดยเฉพาะสื่อสิ่งพิมพ์อันเป็นเครื่องมือที่สำคัญที่สุดของวัฒนธรรมลายลักษณ์ เพราะแม้แต่นักวิจารณ์ที่มีคอลัมน์ประจำของตนในด้านการวิจารณ์ทัศนศิลป์ก็ยืนยันอย่างตรงไปตรงมาว่า ความสนใจของสื่อที่มีต่อการวิจารณ์และพื้นที่ที่ให้แก่งานวิจารณ์ถดถอยลงไปมาก ในแง่ที่ผู้วิจยสาขาวรรณศิลป์ถึงกับตั้งข้อสังเกตว่า ถ้าจะมีการจัดทำสรรนิพนธ์เพิ่มเติมด้วยงานวิจารณ์ที่ปรากฏในสื่อสิ่งพิมพ์ตั้งแต่ปี 2545 เป็นต้นมา คงจะหางานวิจารณ์ที่มีพลังทางปัญญา (ตามนิยามของโครงการ) ได้น้อยจนไม่สามารถจัดทำสรรนิพนธ์ได้ สำหรับสถาบันการศึกษาก็เช่นกัน ในรอบ 3 ปีที่ผ่านมา ไม่อาจสังเกตเห็นว่ามีพัฒนาการที่เด่นชัดในด้านของการวิจารณ์ในกรอบของอุดมศึกษาที่เป็นทางการ อันที่จริงข้อค้นพบของโครงการทั้งสองภาคก็มีนัยทางวิชาการอยู่แล้ว แต่สิ่งที่น่าจะเอื้อประโยชน์ต่ออุดมศึกษาได้ก็คือ นัยในรูปของโจทย์วิจัยที่น่าจะเป็นตัวกระตุ้นการศึกษาค้นคว้า โดยเฉพาะอย่างยิ่งในระดับบัณฑิตศึกษาดังที่ได้เสนอความคิดเอาไว้ในบทที่ว่าด้วย "นัยทางการศึกษา" แต่ความเชื่อมโยงดังกล่าวยังมิได้เกิดขึ้นทั้งนี้และทั้งนั้นอาจเป็นการสะท้อนให้เห็นถึงวิกฤตของมนุษยศาสตร์และสังคมศาสตร์ในประเทศไทย ดังที่ ดร. ชีระ นุชเปี่ยมและคณะเสนอไว้ในรายงานการวิจัย "โครงการศึกษาสถานภาพและความสามารถในการแข่งขันทางวิชาการด้านสังคมศาสตร์และมนุษยศาสตร์ (2548)" จะมีก็แต่มหาวิทยาลัยระบบทางไกลเท่านั้นที่ได้เชิญให้นักวิจัยของโครงการไปให้ความร่วมมือในการเขียนตำราการวิจารณ์

เราจำเป็นต้องตีความเรื่องความเชื่อมโยงระหว่าง "พลังทางปัญญา" กับ "ความเป็นสาธารณะ" เสียใหม่ ในกรณีที่ว่านี้โครงการฯ ได้รับข้อเสนอที่เป็นประโยชน์จากนักวิชาการและนักวิจารณ์ชาวอังกฤษผู้หนึ่งซึ่งปัจจุบันปฏิบัติงานอยู่ ณ ประเทศสิงคโปร์ และได้มีโอกาสได้ศึกษาเอกสารของโครงการวิจัยฯ ข้อเสนอแนะเป็นไปในเรื่องเกี่ยวกับการให้น้ำหนักหรือความสำคัญแก่กลุ่มผู้สร้างงานวิจารณ์เปรียบเทียบกับกลุ่มผู้รับการวิจารณ์ โดยทั่วไปเรามักจะยกย่องนักวิจารณ์ขึ้นหน้าว่าเป็น "ปัญญาชนที่เป็นบุคคลสาธารณะ" (public intellectual) แต่ในโลกปัจจุบันการที่จะยกบุคคลใดขึ้นสู่สถานะดังกล่าวมิใช่สิ่งที่ทำได้ง่าย และบุคคลผู้นั้นหรือบุคคลเหล่านั้นแม้จะมีภูมิปัญญาอันล้ำลึกเพียงใดก็ใช่ว่าจะสร้างอิทธิพลให้แก่มหาชนในวงกว้างได้เสมอไป (ถ้าเป็นในบ้านเราก็คงจะต้องเสริมว่า ถ้าไม่สร้างพันธมิตรกับสื่อก็อย่าหวังเลยว่าจะสื่อกับมหาชนได้) สิ่งที่น่าได้รับความสนใจควรจะเป็นเรื่องของการสร้าง "มหาชนผู้มีปัญญา" (ซึ่งนักวิชาการผู้นั้นเรียกเป็นภาษาอังกฤษว่า "intellectual publics") แนวคิดดังกล่าวตรงกับผลของการวิจัยการรับการวิจารณ์ที่ว่า ปัญหาอันหนักหน่วงของการวิจารณ์อยู่ที่การขาดผู้รับที่จะร่วมคิด คิดต่อ หรือคิดแย้งกับนักวิจารณ์

ในเมื่อข้อค้นพบบ่งชี้ว่าการมุ่งสร้าง "มหาชนผู้มีปัญญา" ในวงกว้างเป็นสิ่งที่เป็นไปได้ยาก คณะผู้วิจัยจึงได้ให้น้ำหนักต่อการจัดกิจกรรมที่กระตุ้นการวิจารณ์ โดยมุ่งเน้นให้ผู้ร่วมกิจกรรมแสดงออกซึ่งทัศนะวิจารณ์อย่างเสรีในระบบของมุขปาฐะในรูปแบบของ "มนุษย์สัมพันธ์มนุษย์" โดยใช้งานศิลปะเป็นจุดเริ่มต้นของการปะทะสังสรรค์ทางความคิด แล้วนำผลของกิจกรรมดังกล่าวมาวิเคราะห์หาข้อสรุปรวม มโนทัศน์ และทฤษฎี จากนั้นคณะผู้วิจัยจึงย้อนกลับไปสู่ระบบของการเผยแพร่ด้วยลายลักษณ์ดังที่ได้ให้บรรดาธิบายไว้ในบทที่ว่าด้วย "นัยเชิงระเบียบวิธีวิจัย" อาจกล่าวได้ว่าผู้ที่มาร่วม

กิจกรรมต่างๆ ทั้งที่เป็นผู้ที่ได้รับเชิญ และผู้ที่สมัครมาร่วมด้วยความสมัครใจสามารถสร้างความสัมพันธ์ต่อกันอย่างต่อเนื่องในลักษณะของเครือข่าย โดยที่คณะผู้วิจัยรับหน้าที่เป็นตัวกลางในการส่งข่าวสารให้อย่างสม่ำเสมอ โดยเฉพาะในรูปของจุลสารของโครงการ ซึ่งขณะนี้จัดพิมพ์ปีละ 4 ฉบับๆ ละ 1,200 เล่ม สมาชิกของเครือข่ายบางคนเริ่มเขียนบทวิจารณ์ศิลปะแล้วส่งมาให้โครงการฯ พิจารณา คณะผู้วิจัยอาจให้คำแนะนำในการปรับปรุงตามความเหมาะสม จากนั้นจึงส่งไปลงพิมพ์ในนิตยสารและหนังสือพิมพ์รายวันที่ได้เอื้อเพื่อให้พื้นที่แก่โครงการฯ เป็นประจำ

การกระตุ้นให้เกิดการวิจารณ์ในลักษณะดังกล่าวได้รับการขยายผลออกไปในหลายลักษณะ ที่ควรกล่าวถึงเป็นอันดับแรกคือ การจัดสัมมนาการวิจารณ์สัญจรไปสู่ภูมิภาค ซึ่งได้ดำเนินการไปแล้ว 3 ครั้ง ครั้งที่ 1 ณ มหาวิทยาลัยทักษิณ จังหวัดสงขลา ครั้งที่ 2 ณ มหาวิทยาลัยราชภัฏอุดรธานี และครั้งที่ 3 ณ มหาวิทยาลัยแม่ฟ้าหลวง จังหวัดเชียงราย การสัมมนาดังกล่าวเป็นทั้งการให้ความรู้เกี่ยวกับการวิจารณ์ และการสนับสนุนให้ผู้ร่วมสัมมนามีส่วนร่วมในการแสดงความคิดเห็นเชิงวิจารณ์ต่อต้านแบบที่คณะผู้วิจัยนำเสนอ นับเป็นโอกาสอันดีที่ได้นำผลของการวิจัยไปเผยแพร่ต่อผู้สนใจ (ซึ่งในที่นี้เป็นอาจารย์ระดับอุดมศึกษาและมัธยมศึกษา และนักศึกษาระดับอุดมศึกษา) ทำให้ผู้วิจัยเข้าใจปัญหาของการสร้างศักยภาพการวิจารณ์ อาทิ ปัญหาที่เกี่ยวกับการขาดความรู้ความเข้าใจในเรื่องของศิลปะร่วมสมัย สิ่งที่น่าสนใจก็คือ ผู้ร่วมสัมมนาบางคนสามารถนำประสบการณ์จากการปฏิบัติศิลปะในท้องถิ่นมาสัมพันธ์กับแนวคิดเชิงทฤษฎีการวิจารณ์ได้ เครือข่ายในภูมิภาคที่กล่าวมานี้เป็นกลุ่มเป้าหมายที่น่าจะได้รับความสนใจเป็นพิเศษในการนำผลของการวิจัยไปประยุกต์ใช้ให้เป็นประโยชน์ในการศึกษา

เป็นที่น่าสังเกตได้ว่าการจัดกิจกรรมการวิจารณ์ในระบบของ"มนุษย์สัมพันธ์มนุษย์"ได้ขยายวงออกไปสู่วงการปฏิบัติด้วย ดังตัวอย่างของการจัด"เทศกาลละครกรุงเทพ" ซึ่งผู้จัดถือว่ากิจกรรมการวิจารณ์เป็นองค์ประกอบหนึ่งของงาน โดยได้เชิญให้นักวิจารณ์ของโครงการไปทำหน้าที่วิจารณ์ละครหลังการแสดง(สด) ซึ่งปรากฏว่ากิจกรรมดังกล่าวเป็นเวทีที่ทำให้เกิดการแลกเปลี่ยนความคิดเห็นกันอย่างเข้มข้น โดยวิทยากร ศิลปินผู้แสดง และผู้ชม นอกจากนั้นผู้จัดเทศกาลละครดังกล่าวยังได้ขอให้โครงการฯ เป็นผู้จัดการสัมมนาการวิจารณ์ละครเป็นกิจกรรมรวบยอดเพื่อประเมินภาพรวมของเทศกาลเช่นเดียวกับสาขาสังคีตศิลป์ด้านเพลงไทยสากล โครงการฯ ทำหน้าที่เป็นตัวกลางในการจัดกิจกรรมการเสวนาอย่างต่อเนื่อง โดยพยายามที่จะรวมกลุ่ม"มิตรรักนักฟัง"เพลงไทยสากล เช่น เพลงสุนทราภรณ์ให้มารวมตัวกันในกิจกรรมเชิงวิจารณ์ โดยพยายามปรับความชื่นชมต่อตัวงานที่มีเป็นทุนเดิมอยู่แล้วให้เป็นทัศนะวิจารณ์ที่เป็นเหตุเป็นผล สามารถนำไปวิเคราะห์และสังเคราะห์ให้เป็นข้อสรุปรวมที่มีแก่นสารได้

ถ้าจะถามว่ากิจกรรมที่โครงการฯ ได้ดำเนินการมาเป็นกิจสาธารณะอย่างไร คำตอบก็คงจะเป็นการตอบย้ำความคิดที่ว่า การสร้างการวิจารณ์ให้เป็นกิจสาธารณะซึ่งมุ่งหวังปริมาณโดยอาศัยสื่อเป็นตัวหนุนนั้นเป็นสิ่งที่ห่างไกลจากความจริงและความเป็นไปได้ในขณะนี้ การสร้าง"มหาชน"ด้วยการเริ่มต้นด้วยกลุ่มผู้สนใจและเครือข่ายที่เน้นคุณภาพอาจจะได้ผลมากกว่า เราคงจะต้องนำแนวคิดของปราชญ์ชาว

ฝรั่งเศสในศตวรรษที่ 18 คือ วอลแตร์ (Voltaire) ที่เชิญชวนให้ "เราจงมาปลูกสวนของเรากันเถิด" มาตีความต่อไปว่า ถ้าแต่ละคนช่วยกันปลูกสวนของตน ไม่ช้าไม่นานดอกไม้ก็จะบานสะพรั่งทั่วแดนดิน

4. หัยของการวิจัยการรับการวิจารณ์

การวิจัยในภาคแรกถือได้ว่าเป็นการมุ่งสร้างองค์ความรู้ด้านการวิจารณ์ โดยที่คณะผู้วิจัยมิได้ให้ความสนใจเป็นพิเศษต่อความพร้อมในการรับงานวิจารณ์มากนัก เมื่อได้ตัดสินใจที่จะให้นั้หน้าต่อการสร้างความสามารถในการวิจารณ์ให้แก่กลุ่มบุคคลผู้สนใจด้วยการจัดกิจกรรมเชิงพัฒนา การเริ่มดำเนินการวิจัยเกี่ยวกับการรับการวิจารณ์ก็ย่อมจะให้ข้อมูลย้อนกลับที่เป็นประโยชน์ต่อการจัดกิจกรรมดังกล่าว จริ่งอยู่การวิจัยการรับงานจะได้กระทำเสียตั้งแต่โครงการภาคแรก แต่ถึงกระนั้นก็ดี ข้อค้นพบต่างๆที่ได้รับก็เป็นเครื่องชี้ทางให้แก่การวิจัยในภาค 2 ได้ แม้ว่าจำนวนประชากรที่ใช้ในการวิจัยการรับจะไม่สามารถเป็นตัวแทน"มหาชน"ผู้รับการวิจารณ์ในสังคมร่วมสมัยของไทยได้ และถึงแม้ว่าบทวิจารณ์ที่คัดเลือกมาจาก*วรรณิพนธ์*ใน 4 สาขา เพื่อใช้เป็นตัวอย่างจะมีจำนวนจำกัด แต่ผลที่ได้รับก็มีความชัดเจนพอที่จะให้ข้อสรุปเกี่ยวกับสภาวะของการรับและกลุ่มผู้รับงานวิจารณ์ได้ ในรายงานเฉพาะที่เกี่ยวกับการรับการวิจารณ์ ผู้วิจัยได้แจกแจงอย่างเป็นขั้นตอนให้เห็นถึงผลการสัมภาษณ์ในสาขาทั้ง 4 ซึ่งแยกย่อยออกเป็นกลุ่มต่างๆ ก่อนที่จะให้ภาพของการรับโดยรวมในแต่ละสาขา ซึ่งก็มีความแตกต่างกัน อันสะท้อนให้เห็นถึงธรรมชาติของงานศิลปะและแนวทางความคิดในสาขานั้นๆได้ ด้วย จากนั้นผู้วิจัยจึงให้ภาพรวมของการรับงานวิจารณ์ในลักษณะทั่วไป ใน*บทสังเคราะห์*นี้ หัวหน้าโครงการได้พยายามที่จะสกัดนัยที่สำคัญออกมาจากผลการวิจัย ซึ่งอาจมีความหมายที่กว้างกว่าสภาวะของการรับการวิจารณ์ และเป็นตัวบ่งชี้สภาวะทางวัฒนธรรมและสังคมในวงกว้างได้อีกด้วย จะขอแจกแจงประเด็นสำคัญๆมาดังนี้

4.1 เราจำเป็นต้องรับสภาพความจริงที่ว่า การวิจารณ์และการรับงานวิจารณ์มิได้เป็นส่วนหนึ่งของชีวิตประจำวันของบุคคลทั่วไป นอกจากการวิจารณ์การเมืองซึ่งเป็นเรื่องของ "ประเด็นร้อน" ต่างๆแล้ว การวิจารณ์ด้านศิลปวัฒนธรรมมีขอบเขตจำกัดมาก พื้นที่ของงานวิจารณ์ในสื่อชนิดต่างๆ โดยเฉพาะสื่อสิ่งพิมพ์ มีอยู่น้อยนิดในสังคมไทยปัจจุบัน ซึ่งต่างจากสภาวะในสังคมที่วัฒนธรรมการวิจารณ์เข้มแข็ง ดังที่หัวหน้าโครงการได้ชี้แจงไว้โดยพิสดารใน*ภาคผนวก* ที่ว่าด้วย "มโนทัศน์หลักของการวิจารณ์" โดยเฉพาะในตอนที่ว่าด้วย "วัฒนธรรมมุขปาฐะและวัฒนธรรมลายลักษณ์"

4.2 เป็นที่น่าสังเกตว่าความคึกคักและความมีชีวิตชีวาของกิจกรรมสร้างสรรค์ในบางสาขามิได้เป็นตัวผลักดันให้เกิดความเข้มข้นและความเข้มแข็งในด้านการวิจารณ์ตามมาด้วย ดังเช่นในกรณีของทัศนศิลป์ เป็นที่น่าสังเกตอีกเช่นกันว่าความต็มตักกับศิลปะตะวันตกและแนวคิดตะวันตกยุคใหม่ที่ยกฐานะของศิลปะขึ้นไว้สูงเยี่ยงงานของเทพ (apotheosis of the arts) รวมทั้งความพยายามที่จะผลักดันให้ศิลปะมีสถานะสูงเทียบเท่าศาสนาด้วยนั้น ทำให้เกิดการสร้างเทพปกรณัมขึ้นใหม่ที่ทำให้บทบาทอันสำคัญแก่ศิลปินในฐานะผู้นำทางปัญญาและจิตวิญญาณ ซึ่งบางคนก็สำคัญตน(ผิด)ว่าเป็น

ประจวบกับยุคสมัยของยุคใหม่ ในเมื่อศิลปินได้สร้างความมั่นใจให้แก่ตนเองและผู้ร่วมอาชีพของตนได้ถึงขนาดนั้นแล้ว การจะรับฟังทัศนะจากนักวิจารณ์จึงเป็นสิ่งที่เป็นไปได้ยาก ยิ่งไปกว่านั้น นักสะสมงานศิลปะยุคใหม่มักจะเป็นวาณิชผู้มั่งคั่งด้วยโภคทรัพย์ แต่ขาดความชัดเจนในทางศิลปะ จึงกลายเป็นผู้ที่ก่อให้เกิดภาวะการเพ้อของราคางานศิลปะ และทำให้เกิดความสับสนระหว่างคุณค่ากับราคาของงาน ปัญหาที่ตามมาคือศิลปินที่ขายงานด้วยราคาสูงหรือได้ราคาสูงก็มักจะได้รับยกย่องว่ามีคุณภาพ ประชาคมศิลปะของไทยถูกคุกคามด้วยปัจจัยอื่นเพิ่มขึ้นมาอีก นั่นคือ การถือสำนัก ถือสี ซึ่งการวิจัยการรับชมงานประติมากรรมนี้ไว้อย่างชัดเจนมาก ในเมื่อนักวิจารณ์ด้านทัศนศิลป์ส่วนใหญ่คือผู้ที่ทำงานด้านปฏิบัติด้วย จึงมักถูกกล่าวหาว่าขาดความเป็นกลาง ความอ่อนแอของวิชาประวัติศาสตร์ศิลป์(สมัยใหม่) และวิชาทฤษฎีศิลป์ ทำให้การสร้างนักวิชาการด้านศิลปะที่จะช่วยทำหน้าที่เป็นนักวิจารณ์ที่ไม่มี"ค่าย"เป็นไปได้ยาก โครงการวิจัยได้พยายามที่จะสร้างเวทีกลางของผู้ที่ไม่ฝักใฝ่ฝ่ายใดขึ้นมาในด้านของการวิจารณ์ทัศนศิลป์ และก็ได้รับการตอบรับอย่างดีพอสมควร ดังที่ผู้วิจัยสาขาทัศนศิลป์ได้รายงานไว้

4.3 ผู้สร้างหรือผู้ปฏิบัติในบางสาขา เช่น ศิลปะการละครให้ความสนใจต่อการวิจารณ์มาก และยืนยันว่าได้รับประโยชน์จากการวิจารณ์ สังเกตได้ว่ากลุ่มละครอิสระ อันเป็นที่รวมของนักแสดงที่ทำงานด้วยใจรักและมีได้หวังผลในเชิงธุรกิจ ซึ่งมีผู้ให้สมญาว่า "ละครผอม" มักจะเป็นกลุ่มซึ่งพร้อมที่จะรับฟังทัศนะวิจารณ์ อันรวมถึงการวิจารณ์ในเชิงลบ นักแสดงส่วนใหญ่มิได้ศึกษาเล่าเรียนมาในด้านศิลปะการละครโดยตรง แต่เริ่มต้นด้วยการเป็นนักแสดงสมัครเล่นในช่วงที่ศึกษาอยู่ในสถาบันอุดมศึกษา เรียกได้ว่าเป็น "เด็กช่างคิด" ส่วนใหญ่เป็นนักอ่าน มีความสำนึกในทางสังคมและการเมืองสูง การได้สังสรรค์กับนักวิจารณ์เป็นกิจกรรมทางปัญญาที่สร้างความตื่นตัวให้แก่กลุ่มนักแสดงเหล่านั้นอยู่แล้ว เมื่อได้มีวิวาทน์กับนักวิจารณ์ที่ได้ผูกพันอยู่กับผลประโยชน์ของกลุ่มหรือของสำนักใด ก็ย่อมคิดว่ากิจของการวิจารณ์เป็นพลังทางปัญญาที่ส่งผลย้อนกลับไปสู่กิจของการสร้างสรรค์ได้ด้วย แต่ความจริงมีอยู่ว่าวงการศิลปะไทยที่ยังอ่อนด้อยในด้านของวิชาการที่เกี่ยวกับศิลปะ เมื่อนักปฏิบัติขาดองค์ความรู้ ขาดหลักวิชา เขาเหล่านั้นก็จำต้องพึ่งวิธีการดั้งเดิมของการลองผิดลองถูกไปก่อน

ก ร ที่ ก ลุ่ม

"ละครผอม"ของไทยหวังที่จะพึ่งนักวิจารณ์ (ซึ่งส่วนใหญ่เป็นผู้ที่มีได้เรียนวิชาการละครมาโดยตรง หรือเป็นเพียงผู้รักสมัครเล่น) ย่อมมีนัยที่เกี่ยวกับการศึกษาที่เราไม่ควรจะมองข้าม

4.4 ขนบของไทยโบราณไม่แยกกลุ่มผู้ปฏิบัติศิลปะในระดับอาชีพ (professionals) ออกจากกลุ่มผู้รักสมัครเล่น (amateurs) และมรดกของขนบที่ว่านี้ยังหลงเหลืออยู่ในศิลปะบางสาขา เช่น ดนตรีไทย ผลของการสัมภาษณ์ในกลุ่มนี้บ่งบอกไว้อย่างชัดเจนว่า ความรอบรู้และความชัดเจนในเรื่องของดนตรีไทยในกลุ่มผู้ที่มีได้เล่นดนตรีเป็นอาชีพนี้อยู่ในเกณฑ์ที่สูงมาก อันที่จริงนักดนตรีไทยจำนวนมากมีอาชีพอื่นควบคู่ไปด้วย อาจเป็นเพราะรายได้จากการเล่นดนตรีประเภทนี้ไม่พอเลี้ยงชีพได้ในสังคมปัจจุบัน สิ่งที่พึงสังเกตก็คือ ผู้รักสมัครเล่นเหล่านี้มีความพร้อมในการรับงานวิจารณ์สูง และยิ่งไปกว่านั้นยังพร้อมที่จะ"วิจารณ์ซ้อนวิจารณ์"อยู่เสมอ โดยปกตินักดนตรีไทยจะสงวนท่าทีโดยไม่วิจารณ์นักดนตรีด้วยกันโดยตรงไปตรงมา แต่ในกรณีที่ผู้วิจารณ์รับการวิจารณ์ได้รายงานไว้ การณ์กลับเป็น

ว่า นักดนตรีไทยไม่ลังเลที่จะวิจารณ์นักวิจารณ์ ซึ่งก็เท่ากับว่านักวิจารณ์ไม่ได้รับการยอมรับว่าเป็น "คนใน" และการวิจารณ์ก็มีใช้กัฏฐของวงการดนตรีไทย อันเป็นการยืนยันข้อค้นพบของผู้วิจัยด้านการวิจารณ์สังคีตศิลป์ที่ว่า วงการดนตรีไทยมิได้ให้ความสำคัญต่อการวิจารณ์ แต่มุ่งที่จะสืบทอดและสานต่อมรดกทางสังคีตศิลป์โดยที่พยายามรักษามาตรฐานและคุณค่าของดนตรีไทยไว้ให้ได้ ปัญหาเหล่านี้เป็นปรากฏการณ์ทางวัฒนธรรมที่น่าศึกษาเป็นอย่างยิ่ง เพราะดังที่ผู้วิจัยในโครงการภาคแรกได้สรุปเอาไว้ วงการดนตรีไทยมีกลไกในการวิจารณ์ดนตรีด้วยดนตรี โดยไม่ต้องพึ่งการแสดงออกด้วยภาษา (ดูบทสังเคราะห์ของโครงการวิจัยภาคแรก หน้า 74-75)

4.5 ความแตกต่างในด้านการรับการวิจารณ์ในสาขาทั้ง 4 สะท้อนให้เห็นถึงความแตกต่างที่ขึ้นอยู่กับลักษณะเฉพาะของแต่ละสาขา ผู้รับที่อยู่ในสาขาวรรณศิลป์เป็นผู้ที่คุ้นชินกับวัฒนธรรมทางหนังสืออยู่แล้ว จึงมีความสนใจในการอ่านงานวิจารณ์ด้วย ประเด็นนี้เป็นประเด็นที่มีนัยในเชิงวัฒนธรรมอีกเช่นกัน หมายความว่า การสื่อสารด้วยภาษาอันเป็นธรรมชาติของการวิจารณ์และงานวิจารณ์เป็นกิจวัตรเฉพาะของผู้ที่มีความสนใจในเรื่องของศิลปะที่ใช้ภาษาเป็นสื่อ คือ วรรณศิลป์เท่านั้น หรือ ความหมายว่าผู้ที่อยู่ในสาขาอื่นขาดความชัดเจนในเรื่องของภาษาทั้งในแง่ของผู้ส่งสารและผู้รับสารกระนั้นหรือ สภาพแวดล้อมทางสังคมในยุคปัจจุบันจะค้านข้อสงสัยข้างต้น เพราะเทคโนโลยีการสื่อสาร (information technology) กระตุ้นให้ผู้คนสื่อสารกันด้วยภาษามากยิ่งขึ้น โดยเฉพาะในรูปของการสื่อสารด้วยโทรศัพท์มือถือ ก็ด้วยเหตุใดเล่าการสื่อสารระหว่างบุคคลในชีวิตประจำวันจึงไม่ได้สร้างความพร้อมในการแสดงออกด้วยวาทกรรมการวิจารณ์ เป็นไปได้หรือไม่ที่การใช้ภาษาดังกล่าวขาดเนื้อหาที่ประเทืองปัญญา (intellectual content) หรือการใช้ภาษาพูดมิได้สร้างความแข็งแกร่งในด้านของภาษาเท่ากับการใช้ภาษาเขียนและการอ่าน ที่กล่าวมาข้างต้นนี้เป็นเรื่องของผู้รับ แต่ในด้านของผู้เขียนงานวิจารณ์ เราจำจะต้องยอมรับว่า ศิลปะที่มีได้ใช้ภาษาเป็นสื่อ อันได้แก่ ทัศนศิลป์ ศิลปะการละคร และสังคีตศิลป์นั้นก็สามารถกระตุ้นให้เกิดวาทกรรมการวิจารณ์ที่เปี่ยมด้วยอรรถรสและพลังปัญญาอยู่บ่อยครั้ง สรรนิพนธ์ในสาขาดังกล่าวก็เป็นประจักษ์พยานอยู่แล้ว เราอาจจำเป็นต้องสรุปไว้เป็นการชั่วคราวว่า นักวิจารณ์เป็นชนกลุ่มน้อยที่ยังแสวงหาผู้รับที่เขatikหักเอาเองว่าเป็นชนกลุ่มใหญ่ เมื่อพิจารณาสภาวะทั่วไปในสังคมไทยปัจจุบัน (ที่เกิดจากการอบของการวิจารณ์) เราก็อาจจำเป็นต้องให้ข้อสรุปว่า "บ้านเมืองจะอับจน ถ้าผู้คนร้างวรรณศิลป์"

4.6 บริบทของการวิจารณ์มีความสำคัญมาก โดยเฉพาะงานที่แปลมาจากภาษาต่างประเทศ หรืองานวิจารณ์ซึ่งกล่าวถึงงานต้นแบบที่ห่างจากประสบการณ์ของผู้รับในปัจจุบัน นักวิจารณ์จึงมีอาจด่วนสรุปเอาได้ว่างานวิจารณ์จะสื่อความกับผู้รับได้โดยไม่ต้องให้ข้อมูลที่เกี่ยวกับภูมิหลังหรือบริบทของตัวงานศิลปะ กระแสโลกาภิวัตน์ที่เริ่มต้นด้วยความสัมพันธ์ทางเศรษฐกิจยังดำเนินไปได้ไม่ถึงขั้นของโลกาภิวัตน์ทางวัฒนธรรม การวิจัยการรับให้ข้อมูลและข้อสังเกตที่เป็นประโยชน์มากต่อนักวิจารณ์ที่จะต้องทำหน้าที่เป็นผู้ให้การศึกษา (educator) ไปพร้อมกันด้วย บทวิจารณ์บางบทที่บรรจุไว้ในสรรนิพนธ์มีคุณค่าที่เป็นพลังทางปัญญาอย่างแน่นอน แต่จะสื่อความได้ก็แต่เฉพาะกับกลุ่มผู้รู้จำนวนไม่มากนัก ดังเช่นบทวิจารณ์ที่ว่าด้วยละครเรื่องเฟาสต์ของเกอเท่ จากสรรนิพนธ์สาขาการละคร และบทที่ว่าด้วยนักไวโอลินเอกของโลก คือ ไอแซค สเตอร์น วิจารณ์นักเชลโล่เอกของโลก คือ

ต้องงานศิลปะไปด้วย และในทางกลับกันความสนใจที่มีต่องานศิลปะและต่อศิลปะโดยทั่วไป มักกระตุ้นให้เกิดความพร้อมในการรับงานวิจารณ์ไปด้วย จะขอเสริมข้อมูลที่ได้จากการวิจัยการรับชมด้วยการอ้างถึงกระแสของวรรณคดีศึกษายุคใหม่ที่เน้นการศึกษางานวิจารณ์โดยเฉพาะอย่างยิ่งงานด้านทฤษฎีวรรณคดีเสียจนละเลยการศึกษาตัววรรณกรรม จนถึงกับนักวรรณคดีด้วยกันเองต้องออกมาส่งสัญญาณเตือนภัยที่อาจจะมาถึงจากกระแสที่เรียกว่า "ทฤษฎีวรรณคดีที่ปราศจากวรรณคดี" (literary theory without literature) (ดูบทสังเคราะห์ของโครงการวิจัยภาคแรก หน้า 75) นักวิชาการบางสำนักในบ้านเราเองกำลังจะหลงทางตามกระแสตะวันตกไปด้วย ซึ่งน่าวิตกเป็นอย่างยิ่ง ความคึกคักในด้านของการวิจารณ์จะเกิดขึ้นได้อย่างไร ถ้าเรายังขาดการสร้างผู้รับงานศิลปะ รัฐได้ลงทุนไปมากแล้ว (โดยเฉพาะในนครหลวง) ในด้านของการสร้างหอศิลป์สมัยใหม่ ดังเช่นในกรณีของพิพิธภัณฑ์หอศิลป์ถนนเจ้าฟ้า อันเป็นที่แสดงนิทรรศการที่โดดเด่นทั้งของศิลปินไทยและของศิลปินนานาชาติ แต่มหาดมมิได้ให้ออกาสแก่ตนเองเท่าที่ควรในการที่จะได้สัมผัสกับงานอันทรงคุณค่าเหล่านี้ ในท้ายที่สุดคณะผู้วิจัยการวิจารณ์ก็จำต้องทำหน้าที่ในการรณรงค์ให้เกิดความสนใจในตัวงานศิลปะ ด้วยการจัดกิจกรรมเสวนาการวิจารณ์งานศิลปะ ณ สถานที่แสดงนิทรรศการทั้งของรัฐและเอกชน เพราะเราตระหนักดีว่า "การวิจารณ์งานศิลปะที่ปราศจากงานศิลปะ" ย่อมเป็นสิ่งที่จอมปลอม แม้ว่าจะได้มีการกล่าวถึงการวิจารณ์ในฐานะวาทกรรมอิสระ แต่นั่นก็ได้หมายความว่านักวิจารณ์ไม่จำเป็นต้องสนใจตัวงานศิลปะ เราเพียงแต่ต้องการจะเน้นว่าการวิจารณ์ที่ดีจะต้องสื่อความให้มีเนื้อหาสาระไปยังผู้ที่มีได้มีโอกาสได้สัมผัสกับตัวงานต้นแบบให้ได้

4.10 ผู้รับงานวิจารณ์จำนวนไม่น้อยเรียกร้องให้นักวิจารณ์ทำหน้าที่เป็นผู้ให้ความรู้ และโดยเฉพาะกลุ่มนิสิตนักศึกษาต้องการที่จะได้ความรู้ที่ยังประโยชน์ต่อการศึกษาของตน สังเกตได้ว่าบทบาทของงานวิจารณ์ในการกระตุ้นอารมณ์ความรู้สึก หรือกระตุ้นความคิดมักจะถูกมองข้ามไป ในยุคปัจจุบันมีการกล่าวกันจนเป็นคำขวัญไปว่า "ความรู้คืออำนาจ" (Knowledge is power.) และสังคมยุคใหม่เป็นสังคมแห่งความรู้ (knowledge-based society) เยาวชนจึงอาจตีความเอาอย่างง่ายๆว่า ถ้าจะให้พวกเขาสนใจงานวิจารณ์ งานเหล่านั้นจะต้องยังประโยชน์ด้วยการให้ความรู้ ส่วนอารมณ์ความรู้สึกและความคิดถือได้ว่าเป็นส่วนเกิน ถ้าจะย้อนกลับไปพิจารณาถึงวัฒนธรรมการอ่าน เราก็จำจะต้องยอมรับว่าการอ่านเพื่อสุนทรีย์รสและเพื่อประดับสติปัญญาย่อมถูกมองว่าเป็นการเสียเวลาสำหรับผู้ที่มีความรู้ หนังสือนั้นจึงเป็นสิ่งที่ผู้คนนิยมอ่านกันในปัจจุบัน คือ หนังสือประเภท "How to ..." ในท้ายที่สุดการวิจารณ์ก็คงจะต้องแสวงหาทางสายกลางระหว่างการให้ความรู้กับการกระตุ้นปัญญา ความคิด หนังสือด้านการวิจารณ์ที่โครงการวิจัยสร้างขึ้นมาก็ไม่รังเกียจที่จะทำหน้าที่ในการให้ความรู้ที่เป็นประโยชน์ คือเป็นหนังสือที่ส่วนหนึ่งตอบสนองข้อกำหนด "How to appreciate art through criticism"

4.11 สังคมข้อมูลข่าวสาร (information society) เน้นวาทกรรมที่เป็นข้อมูลข่าวสาร และมักละเลยการสื่อสารที่เน้นคุณค่าแห่งสุนทรีย์ภาพและคุณค่าในทางความคิด การวิจารณ์จึงถูกไล่ไปด้วย ยิ่งไปกว่านั้นสังคมข้อมูลข่าวสารให้ความสำคัญต่อประสบการณ์ที่ผ่านตัวกลางและตัวสื่อ (mediated experience) ซึ่งเราอาจเรียกได้ว่าเป็น "ประสบการณ์ทุติยภูมิ" เทคโนโลยีการสื่อสาร (I.T.)

เข้ามาครอบงำชีวิตของคนรุ่นใหม่จนทำให้ไม่เห็นคุณค่าของ"ประสบการณ์ปฐมภูมิ" โครงการวิจัยการวิจารณ์ฯ เน้นการสัมผัสกับงานศิลปะโดยตรง (คณะผู้วิจัยจึงเลือกที่จะวิจารณ์การแสดงดนตรีที่เป็นการแสดงสดมากกว่าการวิจารณ์ผลงานอัดเสียง หรือเราเลือกให้ความสำคัญต่อการวิจารณ์ละครเวทีเหนือการวิจารณ์ภาพยนตร์) และในด้านของการพัฒนาศักยภาพของการวิจารณ์นั้น เราก็หันกลับมาใช้ชนบทปาฐะให้เป็นประโยชน์ โดยที่กิจกรรมการวิจารณ์ของเราในบางโอกาสเป็นการวิจารณ์หน้างาน (ทัศนศิลป์) หรือการวิจารณ์สดหลังการแสดง (ละคร)

กล่าวโดยสรุปผลการวิจัยการรับการวิจารณ์ ให้ข้อมูลที่มีคุณค่าเป็นอันมากอันบ่งชี้ถึงจุดอ่อนและจุดแข็งของสังคมไทยร่วมสมัย ถ้าคณะผู้วิจัยดำเนินการในบางลักษณะที่เป็นการทวนกระแส เราก็คงจะต้องยืนยันว่า เราตัดสินใจที่จะทำเช่นนั้นจากรากฐานของข้อมูลและจากการที่ได้ใคร่ครวญไตร่ตรองมาแล้ว ทั้งนี้และทั้งนั้นก็เพื่อที่จะเอื้อให้การวิจารณ์เป็นพลังทางปัญญาให้แก่สังคม

5. นัยทางการศึกษา

ผลการวิจัยภาคแรกที่ได้รับจากการเผยแพร่ในรูปของเอกสารยังผูกอยู่กับชนของการ“เขียนหนังสือ” และ “เรียนหนังสือ” แม้จะได้มีการหลอมรวมความคิดที่เกี่ยวกับการวิจารณ์ทั้งในทางกว้างและทางลึกเอาไว้ในผลงานชุดพลังการวิจารณ์รวม 6 เล่ม ซึ่งได้ตีพิมพ์เผยแพร่ไปแล้วนั้น แต่พลวัตขององค์ความรู้ดังกล่าวก็ยังคงมีความสัมพันธ์อันแนบแน่นกับวัฒนธรรมลายลักษณ์ที่สื่อความด้วยตัวหนังสือ วิทยาการที่ได้รับเชิญให้มาความคิดเห็นใน “การสัมมนานัยทางการศึกษาของสรณิพนธ์” ของสาขาต่างๆ ในช่วงเดือนสิงหาคมถึงธันวาคม 2545 แม้จะยังให้ความสำคัญต่อการขยายผลของงานวิจัยดังกล่าวไปในกรอบของการถ่ายทอดความรู้ด้วยวัฒนธรรมลายลักษณ์ แต่ในขณะเดียวกันก็เล็งเห็นถึงศักยภาพและพลวัตของการสร้างและกระจายความรู้ด้วยวิธีการอื่น อันรวมถึงสื่อวิทยุกระจายเสียง อินเทอร์เน็ต และการดำเนินกิจกรรมในรูปของการเสวนา และการสัมมนาเชิงปฏิบัติการ ซึ่งคณะผู้วิจัยก็ได้ดำเนินการไปในแนวทางของข้อแนะนำเหล่านั้น สิ่งที่วิทยาการพิจารณาเห็นว่าเป็นทิศทางการศึกษาที่สำคัญยิ่งก็เห็นจะได้แก่เรื่องของการสร้างความคิดเชิงวิจารณ์ (critical thinking) ซึ่งอาจจะได้รับแรงหนุนจากตัวอย่างบทวิจารณ์ที่ผู้วิจัยได้ประมวลไว้พร้อมบทวิเคราะห์ในสรณิพนธ์สาขาต่างๆ อันเป็นการยืนยันถึงความเชื่อที่ว่า พลังทางปัญญาที่แฝงอยู่ในงานวิจารณ์ศิลปะสามารถที่จะนำมาใช้ให้เป็นประโยชน์ต่อการศึกษาในลักษณะทั่วไปได้ คณะผู้วิจัยอาจจะยังดำเนินการไปไม่ถึงขั้นที่จะสร้างกลไก หรือวิธีการ หรือเครื่องมือในการใช้ความมั่งคั่งของการวิจารณ์ให้เป็นส่วนหนึ่งของกระบวนการศึกษาได้อย่างเป็นระบบ แต่กิจกรรมที่กระตุ้นการวิจารณ์ในลักษณะต่างๆ ดังที่ได้วิเคราะห์ไว้ในบทที่ว่าด้วย “นัยเชิงระเบียบวิธีวิจารณ์” ก็พอจะชี้ทางให้เห็นถึงความเป็นไปได้ของการขยายผลที่มีนัยทางการศึกษาดังที่กล่าวมานี้ นอกจากนี้วิทยาการยังให้คำแนะนำในเรื่องของการใช้ตัวอย่างงานวิจารณ์ที่ดีในการกระตุ้นให้เกิดการเขียนงานวิจารณ์ ซึ่งก็เท่ากับเป็นการยืนยันแนวคิดของนักปราชญ์เยอรมัน ฟรีดริช ชเลเกล ที่ว่าด้วยการวิจารณ์ในฐานะ “ความต่อเนื่องของการครุ่นคิดพินิจนึก” และการที่คณะผู้วิจัยได้เสริมต่อผลของการวิจัยภาคแรกด้วยการเขียนงานวิจารณ์ด้วยตนเอง หรือเชื้อเชิญให้ผู้ร่วมอาชีพใน

สาขาทั้ง 4 ได้มาร่วมเขียนงานวิจารณ์ด้วยนั้น ก็เท่ากับเป็นการยืนยันศักยภาพของงานวิจารณ์ที่ได้คัดสรรมาในการที่จะกระตุ้นให้เกิดการวิจารณ์ต่อเนื่องไป กระบวนการดังกล่าวมีนัยทางการศึกษาอย่างแน่นอน เพราะเป็นไปในทิศทางของการที่ “ความรู้กระตุ้นความรู้” และ “ความรู้เชื่อมต่อกับความรู้” ดังที่ได้ให้บรรณาธิบายไว้ในบทที่ว่าด้วย “งานวิจารณ์ของผู้วิจัย”

นัยทางการศึกษาที่ได้จากกิจกรรมการพัฒนาอันเป็นจุดเด่นของโครงการภาค 2 นั้น เป็นกระบวนการเรียนรู้ที่มีพลวัตสูง เพราะเป็นการเรียนรู้ในระบบที่วิทยาการด้านมนุษยศาสตร์เรียกว่า “มนุษย์สัมพันธ์มนุษย์” อันเป็นผลจากการปะทะสังสรรค์ทั้งที่เกิดขึ้นเองโดยธรรมชาติ และทั้งที่เป็นผลของการตั้งกรอบและตั้งโจทย์โดยคณะผู้วิจัย ศ.นพ.วิจารณ์ พานิช ผู้อำนวยการสถาบันส่งเสริมการจัดการความรู้ (สคส.) ได้มาร่วมการประชุมใหญ่ประจำปีครั้งที่ 2 และการสัมมนาวิชาการของโครงการวิจัยฯ เมื่อวันที่ 12-13 มิถุนายน 2547 และได้รับชมการแสดงตัวอย่าง 2 รายการคือ รายการแสดงดนตรีเรื่อง “เงาะป่า” และการแสดงที่ผสมผสานวรรณศิลป์ นาฏศิลป์ คีตศิลป์ และทัศนศิลป์เข้าด้วยกันในเรื่อง “จากป่าซาไกสู่ป่าคอนกรีต” หลังจากนั้นจึงได้เขียนบทความเรื่อง “การวิจารณ์กับการจัดการความรู้” ลงพิมพ์ในจดหมายข่าวของสคส. ชื่อ ถักทอ สายใยแห่งความรู้ ฉบับที่ 7 เดือนกรกฎาคม-สิงหาคม 2547 โดยเน้นให้เห็นถึงประสิทธิภาพในการจัดการความรู้ที่เชื่อมโยงกับการปฏิบัติ นพ.วิจารณ์คิดว่า การศึกษาในที่นี้มิใช่เป็นการถ่ายทอดวิชาในความหมายทั่วไป แต่เป็นการสร้างความรู้ร่วมกันบนพื้นฐานของปฏิสัมพันธ์ทางสังคม (social interaction) มีลักษณะไม่เป็นทางการ (informal) และเกิดขึ้นได้ตลอดเวลา นักวิจัยไม่จำเป็นต้องทำหน้าที่เป็นผู้ให้ความรู้ หรือผู้สร้างความรู้เสมอไป แต่จะต้องรับบทบาทของผู้กระตุ้นให้เกิดความรู้ (animator) ผู้จัดการความรู้ (manager) ทำหน้าที่เป็นผู้ตั้งโจทย์เป็นผู้กระตุ้นให้เกิดทวิวจนในเชิงวิจารณ์ หน้าที่อันสำคัญที่สุดก็คือ การรวบรวม วิเคราะห์ และสังเคราะห์ประสบการณ์เพื่อหาข้อสรุปรวม ประสบการณ์จากกิจกรรมเชิงพัฒนาสามารถยืนยันข้อสรุปดังกล่าวได้

วงการศิลปะของไทยมีวิธีการถ่ายทอดความรู้ในลักษณะที่ไม่เป็นทางการ ดังเช่นในกรณีของการสัมมนาเชิงปฏิบัติการด้านดนตรีไทย ในหัวข้อ “เมื่อศิษย์ครูเดียวกันปะทะกันที่ตลิ่งชัน” เมื่อวันที่ 12 มิถุนายน 2548 (อันเป็นส่วนหนึ่งของการประชุมประจำปีที่ 3) วิทยากรให้ทัศนะวิจารณ์ได้อย่างลึกซึ้งโดยใช้วิธีการเล่าประสบการณ์ส่วนตัว ซึ่งผู้วิจัยก็สามารถสกัดเอาแก่นของความรู้ออกมาบันทึกไว้ได้ในรายงานการสัมมนา นอกจากนี้สังคมไทยเป็นสังคมที่เน้นการปฏิบัติ การแสดงดนตรีของวงดนตรี 2 วง ผู้เป็นศิษย์ของครูเดียวกันเป็นการยืนยันให้เห็นถึงความแข็งแกร่งของวงการสังคีตศิลป์ของไทย ที่เน้นการถ่ายทอดและการรับวิชาจากครูด้วยวิธีการที่ค่อนข้างจะเคร่งครัด และศิษย์ก็มีหน้าที่ที่จะคิดต่อและคิดเสริมจากครูได้ หลักการเหล่านี้มิได้เขียนไว้เป็นทฤษฎี แต่สังเกตได้จากการปฏิบัติ หน้าที่ของผู้วิจัยก็คือการสกัดความรู้ออกมาเสนอใหม่ในรูปของวาทกรรมเชิงวิชาการ

สำหรับในสาขาอื่น ๆ นั้น ผู้วิจัยสาขาทัศนศิลป์ได้รายงานผลของการจัดกิจกรรมที่น่าจะเป็นกำลังใจให้แก่วงการได้ในแง่ที่ว่า ความขัดแย้งระหว่างสถาบัน (ซึ่งปรากฏชัดจากผลการวิจัยการรับฯ) จะอันตรธานไปได้ถ้าผู้วิจัยทำหน้าที่เป็นผู้จัดการความรู้ที่ดี และเข้าใจที่จะชักจูงให้เกิดการแสดงความคิดเชิงวิจารณ์ที่ตั้งอยู่บนรากฐานของตัวงานศิลปะ ดังเช่นในกรณีของการเสวนาการวิจารณ์ผลงาน

สร้างสรรค์ของศิลปินไทยที่ได้รับการยอมรับในระดับนานาชาติคือ มณเฑียร บุญมา เราจึงอาจสรุปได้ว่าการวิจารณ์ในภาวะอุดมคติคือการแสวงหาสิ่งจะจากงานศิลปะที่ทรงคุณค่า และจากทวิวจน์ที่เปี่ยมด้วยความเข้มข้นทางปัญญาน้อยอยู่ในระดับที่เหนือข้อผูกพันของกลุ่มและหมู่คณะ นั่นคือ “การศึกษา” ในความหมายที่ประเสริฐสุด

ปัญหาที่อาจเรียกว่าเป็นปัญหาโลกแตกก็คือ ข้อขัดระหว่างความรู้กับความคิดเห็น อาจมีผู้คิดอย่างตื้นๆว่า การวิจารณ์มุ่งให้เกิดความคิดเห็นในขณะที่วิชาการมุ่งเน้นการสร้าง และการให้ความรู้ในสภาพความเป็นจริง การวิจารณ์ก็จำเป็นต้องพึ่งความรู้หรือให้ความรู้ และในขณะเดียวกันวิชาการที่สร้างความคิดหรือทัศนะวิจารณ์ก็ย่อมแห้งแล้งอย่างเลี่ยงไม่ได้ การวิจารณ์ศิลปะกับวิทยาการที่เกี่ยวกับศิลปะจึงจำเป็นต้องดำรงอยู่คู่กันและเกื้อหนุนซึ่งกันและกัน ผลการวิจัยในภาคแรกบ่งชี้ไว้อย่างชัดเจนว่า วิทยาการทางศิลปะใน 3 สาขา คือ ทัศนศิลป์ ศิลปะการละคร และสังคีตศิลป์ยังอ่อนแออยู่สถาบันอุดมศึกษาส่วนใหญ่ยังมิได้พัฒนาวิชาการด้านประวัติศาสตร์ศิลป์ (history of art) การศึกษาด้านการละคร (theatre studies) และดนตรีวิทยา (musicology) ขึ้นมาให้แข็งแกร่งเท่าที่ควร (สำหรับวรรณคดีศึกษานั้น อาจจะมีประวัติอันยาวนานในประเทศไทย แต่ก็ยังมีช่องว่างในทางความรู้อยู่มาก) สรุปได้ว่า นักวิจารณ์ในประเทศไทยขาดที่พึ่งในด้านของพื้นฐานทางวิชาการที่เกี่ยวกับศิลปะดังกล่าว ผู้วิจัยสาขาทัศนศิลป์พบว่า ในหลายกรณีไม่สามารถกระตุ้นให้เกิดการวิจารณ์ในกลุ่มผู้ร่วมสัมมนาเชิงปฏิบัติการได้ เพราะผู้ที่อยู่ในวงการเองก็ยังขาดพื้นฐานความรู้ที่สำคัญๆในด้านของประวัติศาสตร์ศิลป์ การจะแสดงความคิดเห็นที่เกี่ยวกับงานศิลปะได้อย่างหนักแน่นนั้นย่อมจะต้องพึ่งพื้นฐานความรู้ทางวิชาการอย่างหลีกเลี่ยงไม่ได้ ประสบการณ์จากการวิจัยสาขาศิลปะการละครก็เช่นกัน แม้แต่ผู้ปฏิบัติเองก็เรียกร้องให้นักวิจารณ์ช่วยทำหน้าที่ผู้ให้การศึกษา (educator) ด้วย เพราะการศึกษาในด้านนี้เท่าที่เป็นอยู่ในกรอบของอุดมศึกษาปัจจุบันมุ่งเน้นการสร้างความคิดในการแสดงโดยปราศจากความหนักแน่นในเชิงวิชาการ นักแสดงขาดความมั่นใจเพราะสันนิษฐานว่าเป็นผู้ที่ทำงานด้านปฏิบัติจากการลองผิดลองถูกโดยมิอาจพึ่งหลักวิชาที่มั่นคงได้

ประสบการณ์จากประเทศตะวันตกอาจจะช่วยให้ความกระจ่างในเรื่องนี้ได้ วงการละครของเยอรมันนับตั้งแต่ศตวรรษที่ 18 เป็นต้นมาการบูรณาการด้านศิลปะการละคร (เรียกเป็นภาษาเยอรมันว่า Dramaturgie และเป็นภาษาอังกฤษว่า dramaturgy) เข้ากับศิลปะการแสดง โรงละครชั้นนำจะตั้งตำแหน่งผู้เชี่ยวชาญด้านการละคร (Dramaturg) ไว้เป็นตำแหน่งประจำให้ทำหน้าที่ทางวิชาการใน 2 แนว คือ ให้ความรู้และหลักวิชาที่เกี่ยวกับการละคร อันรวมถึงการคัดสรรบทละครที่สมควรนำออกแสดงจากกองคณิพจน์อันกว้างขวาง นอกจากนั้นก็ให้ทำหน้าที่เป็นนักวิจารณ์ประจำคณะละครไปด้วย โดยที่กลุ่มผู้แสดงใจกว้างพอที่จะรับฟังการติชมจากนักวิชาการเหล่านั้น และผู้กำกับการแสดงเองซึ่งมีความชัดเจนในด้านปฏิบัติก็ยินดีที่จะขอคำปรึกษาจากนักวิชาการประจำคณะละครอยู่ตลอดเวลา เมื่อมีการตั้งโรงละครแห่งชาติขึ้นอย่างเป็นทางการในประเทศอังกฤษในทศวรรษ 1960 โรงละครแห่งชาติได้เชิญนักวิจารณ์ระดับแนวหน้าของอังกฤษเองให้มาดำรงตำแหน่งนักวิชาการประจำที่ว่านี้ ถือได้ว่าเป็นการรับอิทธิพลเยอรมันที่มีผลในระยะยาว สิ่งที่นักแสดงไทยเรียกร้องก็คือ วิชาการละคร หรือ dramaturgy นั้นเอง ตัวอย่างของความสัมพันธ์ระหว่างความรู้กับการปฏิบัติทางศิลปะและการ

วิจารณ์ศิลปะที่ชัดเจนที่สุดเห็นจะได้แก่ สาขาสถาปัตยกรรม สถาปนิกไทยในปัจจุบันเล่าเรียนวิชาการออกแบบแนวตะวันตกมาอย่างซ้ำซ้อน แต่เมื่อต้องการจะสร้างงานในรูปของ “สถาปัตยกรรมไทย” ก็มักจะพบทางตัน เพราะไม่มีหลักวิชาของไทยที่จะพึ่งได้ เท่าที่ได้ทำมาก็เป็นแต่เพียงเลียนแบบงานที่บรรพบุรุษได้สร้างเอาไว้ สถาปนิกเหล่านี้เรียกร้องให้นักวิชาการและนักวิจารณ์สถาปัตยกรรมศึกษาค้นคว้าสถาปัตยกรรมไทยแบบประเพณีในเชิงลึก เพื่อที่จะสกัดเอาหลักวิชาอันเป็นแก่นของศิลปะประเภทนี้ออกมาให้ได้ ถ้านักวิชาการสามารถสร้างความรู้ด้านสถาปัตยกรรมไทยขึ้นมาได้อย่างเป็นระบบ สถาปนิกก็ย่อมจะสามารถคิดใหม่และสร้างใหม่ได้โดยมิใช่เป็นการลอกเลียนของเก่า และจะเป็นการสร้างนวัตกรรมบนรากฐานของมรดกทางวัฒนธรรม เป็นอันว่าประเด็นเรื่องการศึกษาที่สัมพันธ์กับการวิจารณ์และวิชาการด้านศิลปะนั้นมีความหลากหลายและซับซ้อนไม่น้อยเลย

จะเห็นได้ว่า ศิลปินที่ดีย่อมไม่รังเกียจวิชาความรู้และไม่คิดว่าประสบการณ์ทางปฏิบัติแต่อย่างเดียวจะเป็นเครื่องประกันทางคุณภาพไปได้ในทุกกรณี จากประสบการณ์ของผู้วิจัยเองในรอบของสังคมไทยร่วมสมัยก็อาจกล่าวได้ว่า ศิลปินเป็นจำนวนไม่น้อยใจกว้างพอที่จะรับฟังทัศนวิจารณ์ที่แสดงออกอย่างเปิดเผย (อันรวมถึงการตีพิมพ์เผยแพร่) นักร้องระดับศิลปินแห่งชาติคนหนึ่งกล่าวไว้ใน การสัมภาษณ์ด้านเพลงไทยสากลที่โครงการฯ ได้จัดขึ้นว่า นักวิจารณ์ช่วยกระตุ้นให้เธอแสวงหาและค้นพบตัวเอง ในขณะที่นักร้องอีกคนหนึ่งมีชื่อเสียงขึ้นมาอย่างรวดเร็วด้วยการนำผลงานของบรมครูเพลงไทยสากลมาร้องใหม่ แต่ก็ได้รับการติติงจากนักวิจารณ์ว่ายังมีข้อบกพร่องเพราะจับทิศทางและแก่นของงานเหล่านั้นยังไม่ได้ เมื่อได้รับเชิญให้ร่วมเป็นวิทยากรในรายการเสวนาของโครงการฯ หลังจากใช้เวลาผ่านพ้นไป 17 ปี นักร้องผู้นั้นก็ยอมรับว่าได้รับประโยชน์จากข้อวิจารณ์ดังกล่าว และก็ยอมรับเช่นกันว่าในตอนนั้นตนยังขาดประสบการณ์ และเมื่อเวลาผ่านไปก็ได้พยายามที่จะปรับปรุงตนเองอยู่ตลอดเวลา กรณีที่กล่าวมาข้างต้นนี้ยืนยันได้ว่า การวิจารณ์มีนัยในด้านการศึกษามากอย่างแน่นอน และในบางลักษณะก็เป็นการศึกษาที่ไม่เป็นทางการ ซึ่งเป็นการให้แรงกระตุ้นให้ศิลปินได้กลับไปครุ่นคิดพินิจใน เรื่องของการสร้างงานของตนเอง เรียกได้ว่าการวิจารณ์เป็นเครื่องมือในการศึกษาด้วยตนเองได้เป็นอย่างดี ที่กล่าวมาข้างต้นทั้งหมดนี้เป็นการให้ภาพของการรับการวิจารณ์ไปด้วย สรุปได้ว่ากลุ่มผู้รับที่มักจะให้ความสำคัญต่อการวิจารณ์ คือกลุ่มผู้ปฏิบัติเสียเป็นจำนวนมาก ในขณะที่กลุ่มผู้รับที่เป็นบุคคลทั่วไปอาจจะยังไม่ให้ความสนใจต่อการวิจารณ์มากนัก ดังที่ได้วิเคราะห์ไว้ในบทที่ว่าด้วย “นัยของการวิจัยการรับการวิจารณ์”

ถ้าจะมองโครงการ “การวิจารณ์ในฐานะพลังทางปัญญาของสังคมร่วมสมัย” ว่าเป็นการ “โยนหินถามทาง” ในทางวิชาการ หรือเป็นการศึกษานำร่อง (pilot study) ซึ่งมีลักษณะเป็นการทดลองที่น่าจะชี้ทางไปสู่การศึกษาค้นคว้าต่อเนื่องไปได้อีก เราก็คงจะต้องยอมรับว่า โครงการวิจัยฯ ได้ตอบโจทย์ที่ตั้งไว้ไม่ได้เต็มที่ในทุกกรณีไป นัยทางการศึกษาอีกประการหนึ่งคงจะเป็นว่า ผลของการวิจัยชี้ทางไปสู่ โจทย์วิจัยได้อีกมากมาย ทั้งที่เป็นประเด็นหลักและประเด็นย่อย จะขอยกตัวอย่างที่เป็นรูปธรรมข้อสรุปที่ว่าด้วย “มหาชน” (public) หรือผู้รับการวิจารณ์ในสังคมไทยว่ามีอยู่จำกัดมากนั้น น่าจะกระตุ้นให้เกิดการวิจัยและพัฒนาในประเด็นที่ว่าด้วยการสร้างมหาชนสำหรับการวิจารณ์ ซึ่งก็ย่อมจะเชื่อมโยงไปสู่ข้อสรุปอีกประการหนึ่งที่ว่า ความสนใจของมหาชนที่มีต่อศิลปะย่อมจะผลักดันให้เกิดความสนใจใน

งานวิจารณ์ศิลปะไปด้วย ซึ่งก็อาจจะต้องได้รับการยืนยันจากการวิจัยเช่นกัน สำหรับประเด็นย่อยๆ นั้น มีอยู่มากมาย ทั้งในบทสังเคราะห์ของหัวหน้าโครงการและในรายงานของผู้วิจัยสาขาต่างๆ อาทิ ในสาขาทัศนศิลป์ ผู้วิจัยค้นพบว่าความแตกแยกกระหว่างสถาบันส่งผลในเชิงลบต่อการวิจารณ์ แต่ในขณะเดียวกันประสบการณ์จากกิจกรรมบางประเภทของสาขาดังกล่าวก็บ่งชี้ว่า เมื่อนักวิจารณ์จากต่างสำนักและจากต่างกลุ่มได้มีโอกาสมาเสวนากันในเรื่องผลงานที่โดดเด่นจริงๆ ความแตกแยกดังกล่าวก็อันตรธานไปสิ้น หมายความว่า คุณค่าอันสูงส่งของงานต้นแบบสามารถกลบเส้นพรมแดนทางความคิดของกลุ่มต่างๆ ได้กระนั้นหรือ เราจะตีความไปในอีกทางหนึ่งได้หรือไม่ว่า โอกาสที่นักวิจารณ์และนักวิชาการจากสำนักต่างๆ จะได้แลกเปลี่ยนความเห็นกันในรูปของมนุษย์สัมพันธ์มนุษย์ในบรรยากาศแห่งความเป็นมิตรที่ไม่เป็นทางการนักเป็นปัจจัยที่ช่วยให้เกิดทวิทัศน์ที่มีลักษณะสร้างสรรค์ได้ ประเด็นต่างๆ เหล่านี้ต้องการการศึกษาค้นคว้าทั้งในทางกว้างและในทางลึกต่อไป สรุปได้ว่านัยทางการศึกษาของโครงการวิจัยในที่นี้ก็คือ ศักยภาพที่จะกระตุ้นให้เกิดการแสวงหาความรู้นอกตำราและการศึกษาวิจัยต่อเนื่องไปได้อย่างไม่รู้จบ ถ้าการวิจารณ์คือ “ความต่อเนื่องของการครุ่นคิดพินิจนึก” การวิจัยก็คือ “ความต่อเนื่องของการแสวงหาความรู้และภูมิปัญญา”

6. หนังสือและตำรา

การสกัดความรู้จากประสบการณ์เพื่อนำมาสร้างหนังสือและตำราการวิจารณ์ จัดได้ว่าเป็นผลงานที่เป็นรูปธรรมของโครงการภาค 2 คณะผู้วิจัยจำต้องยอมรับว่า การสร้างตำราที่จะนำไปใช้ในการเรียนการสอนโดยตรงเป็นสิ่งที่ทำได้ยาก ผลงานที่ทำได้มีเพียงบทหนึ่งของตำราของมหาวิทยาลัยสุโขทัยธรรมมาธิราช ในหัวข้อ “การวิจารณ์ศิลปะ” ซึ่งหัวหน้าโครงการได้เขียนขึ้นจากรากฐานของการวิจัยทั้ง 2 ภาค ผลงานนอกจากนั้นเป็นหนังสือที่เกี่ยวกับการวิจารณ์ในลักษณะของการให้ความรู้กว้างๆ ซึ่งอาจนำไปปรับใช้ในการเรียนการสอน และอาจเป็นประโยชน์ในด้านการศึกษาสำหรับประชาชนได้ด้วย จะขอจำแนกประเภทของหนังสือที่เขียนขึ้นในโครงการภาค 2 ดังนี้

6.1 หนังสือที่เป็นผลสืบเนื่องมาจากการจัดกิจกรรมเฉพาะเรื่อง อาทิ หนังสือชื่อ *เบิกฟ้ามณฑนา โมรากุล* อันเป็นการวิเคราะห์และสังเคราะห์ผลจากการสัมมนา “มณฑนาวิชาการ” และการจัดการแสดงดนตรีอันเป็นส่วนหนึ่งของการสัมมนาในรายการ “เบิกฟ้ามณฑนา โมรากุล” หนังสือเล่มนี้เป็นที่รวมความรู้ในเชิงลึกเกี่ยวกับผลงานของศิลปินเอกด้านเพลงไทยสากล มีการวิเคราะห์เชิงจิตศิลป์ รวมทั้งศึกษามโนทัศน์ที่ว่าด้วยการตีความใหม่ ซึ่งได้รับการยืนยันด้วยการปฏิบัติ

6.2 สาขาวรรณศิลป์รวบรวมนักวิชาการและนักวิจารณ์มาทำงานร่วมกันอย่างต่อเนื่อง โดยมีการประชุมหารือเฉพาะกลุ่มอย่างเป็นระบบ อันนำไปสู่การสร้างหนังสือการวิจารณ์วรรณกรรมสมัยใหม่ใน 3 ประเภท คือ กวีนิพนธ์ ในหนังสือชื่อ *กวีนิพนธ์นานาชาติ* (ตีพิมพ์เผยแพร่แล้ว) เรื่องสั้น ในรูปของหนังสือชื่อ *มองข้ามบ้านักเขียน : เรื่องสั้นไทยในทัศนะนักวิจารณ์* (ตีพิมพ์เผยแพร่แล้ว) และนวนิยาย ในหนังสือที่ชื่อ *ทางสายใหม่แห่งวรรณกรรมไทย : ทัศนะวิจารณ์ต่อนวนิยายยุคแรก* (กำลังจัดพิมพ์) หนังสือทั้ง 3 เล่ม ชี้ให้เห็นถึงความมั่งคั่งของวงการวรรณกรรมไทยที่สามารถสร้างงานที่มีคุณค่าทางความคิดและสุนทรียภาพขึ้นมาได้ในทั้ง 3 ประเภท และในขณะเดียวกันก็เปิดเวทีให้แก่นักวิจารณ์ที่จะ

แสดงให้เห็นประจักษ์ว่า การวิจารณ์ทำหน้าที่ช่วยให้ผู้อ่านได้เข้าถึงความหมายและคุณค่าของวรรณกรรมได้อย่างไร การตีความใหม่ดูจะเป็นจุดเด่นของหนังสือชุดนี้ สำหรับสาขาทัศนศิลป์ก็ได้มีการเชิญนักวิชาการสาขาต่าง ๆ มาร่วมกันเขียนหนังสือเกี่ยวกับการวิจารณ์ทัศนศิลป์ โดยมุ่งให้ความรู้พื้นฐานในเรื่องของทัศนศิลป์ประเภทต่าง ๆ อาทิ จิตรกรรม ประติมากรรม งานออกแบบเครื่องประดับ ภาพพิมพ์ และ performance art ทั้งนี้เพื่อสร้างความเข้าใจในธรรมชาติและกระบวนการสร้างงาน พร้อมทั้งตั้งประเด็นที่กระตุ้นให้เกิดความคิดเชิงวิจารณ์ กลุ่มเป้าหมายของหนังสือเล่มนี้คือผู้สนใจศิลปะโดยทั่วไป แต่ก็อาจนำไปปรับใช้ให้เป็นประโยชน์ในการเรียนการสอนได้ ขณะนี้ต้นฉบับได้รับการตรวจจากผู้เชี่ยวชาญทัศนศิลป์แล้ว สาขาศิลปะการละครก็ดำเนินงานไปในทางเดียวกัน โดยแบ่งงานในการเขียนงานเกี่ยวกับการวิจารณ์ละครโดยทำหน้าที่ 2 ประการไปพร้อม ๆ กัน คือ ให้บรรณาธิบายในเรื่องของความเป็นละคร ธรรมชาติของละคร และจิตวิทยาการละคร และในขณะเดียวกันก็ยกประเด็นต่าง ๆ อันเป็นเรื่องของการวิจารณ์ละครขึ้นมาอภิปราย อาทิ สิ่งแวดล้อมทางวัฒนธรรมและสังคม และแนวความคิดพื้นฐานที่สัมพันธ์กับการวิจารณ์ละคร รูปแบบของการวิจารณ์ ตลอดจนคุณสมบัติและจริยธรรมของนักวิจารณ์ หนังสือเล่มนี้เป็นหนังสือที่เขียนขึ้นใหม่ และบางเล่มได้มีการนำเสนอในการสัมมนาเชิงปฏิบัติการไปแล้วเพื่อตรวจสอบปฏิกิริยาทางความคิดจากผู้ที่อยู่ในวงการและผู้สนใจทั่วไป

6.3 ได้มีการรวบรวมบทวิจารณ์ บทความเชิงวิชาการ และบทความวิจัยของหัวหน้าโครงการเพื่อจัดพิมพ์เป็นหนังสือเล่ม ซึ่งผลงานดังกล่าวส่วนหนึ่งเป็นบทวิจารณ์และงานวิชาการด้านการวิจารณ์ ซึ่งเขียนขึ้นก่อนเริ่มโครงการ และอีกส่วนหนึ่งเป็นผลงานที่สร้างขึ้นในช่วงโครงการวิจัยทั้ง 2 ภาค อันเป็นการวิเคราะห์และสังเคราะห์ประสบการณ์จากการวิจัย “การวิจารณ์ในฐานะพลังทางปัญญาในสังคมร่วมสมัย” โดยตรง หนังสือที่ได้จัดพิมพ์ไปแล้วคือ *ศิลป์สองทาง* และหนังสือรวมบทความภาษาอังกฤษชื่อ *Fervently Mediating: Criticism from a Thai Perspective* มีหนังสือที่ต้นฉบับเรียบร้อยแล้วและกำลังจะได้รับการตีพิมพ์อีก 3 เล่มคือ *จากแผ่นดินแม่สู่แผ่นดินอื่น : รวมบทความทางวิชาการ และบทวิจารณ์, เก้ากับใหม่อะไรไหนดี : มนุษยศาสตร์ไทยในกระแสความเปลี่ยนแปลง, และ ตามใจฉัน-ตามใจท่าน : ว่าด้วยการวิจารณ์และการวิจัย*

6.4 โครงการฯ ได้จัดการสัมมนาขนาดเล็กเป็นภาษาอังกฤษในแนวของ Cross-Cultural Studies ต่อเนื่องกันมารวมแล้ว 5 ครั้ง ในสาขาสถาปัตยกรรม ทัศนศิลป์ ศิลปะการละคร และสังกัดศิลป์ และได้จัดทำรายงานการสัมมนาขึ้นทุกครั้ง ขณะนี้ได้มอบหมายให้นักวิชาการชาวต่างประเทศซึ่งเป็นอาจารย์อยู่ ณ มหาวิทยาลัยสงขลานครินทร์ เป็นบรรณาธิการและผู้เรียบเรียงบทสังเคราะห์ โดยให้ชื่อหนังสือว่า *Criticism as Cross-Cultural Encounter* สำหรับผู้ร่วมสัมมนาเป็นทั้งชาวไทยและชาวต่างประเทศ และวิทยากรส่วนใหญ่เป็นชาวต่างประเทศที่มีความเข้าใจในวัฒนธรรมไทยอย่างลึกซึ้ง

6.5 เช่นเดียวกับการดำเนินการในภาคแรก นักวิจัยและผู้ร่วมงานจากสถาบันต่าง ๆ อีกจำนวนหนึ่งได้เขียนงานวิจารณ์ขึ้นอย่างต่อเนื่องเพื่อลงพิมพ์ในวารสาร นิตยสารและหนังสือพิมพ์รายวัน งานวิจารณ์บางส่วนสะท้อนทิศทางอันเป็นผลมาจากข้อค้นพบบางประการของโครงการวิจัย หนังสือ *รวมบทวิจารณ์ร่วมสมัย* (เล่ม 2) ประกอบด้วยบทวิจารณ์ และบทนำของบรรณาธิการ (ดูรายละเอียดในบทที่ 8 “งานวิจารณ์ของผู้วิจัย”)

จากประสบการณ์ของการสร้างหนังสือด้านการวิจารณ์ขึ้นมาดังที่กล่าวไว้ข้างต้น สังเกตได้ว่าความพร้อมในการวิเคราะห์และการสังเคราะห์ความรู้ขึ้นเป็นผลงานลายลักษณ์มีความแตกต่างกันไปตามสาขา สาขาที่ยังขาดความแข็งแกร่งในด้านวิชาการเพราะมุ่งเน้นการปฏิบัติจะมีความพร้อมน้อยกว่า ซึ่งในที่นี้สาขาทัศนศิลป์ ศิลปะการละคร และสังกัดศิลป์ ก็พบปัญหาเดียวกันคือ โครงการฯไม่ประสบความสำเร็จในการที่จะเชิญนักวิจารณ์หรือนักวิชาการคนใดคนหนึ่งให้เขียนหนังสือที่มีเอกภาพทางความคิดขึ้นมา จึงจำเป็นต้องใช้วิธีการ “รวมพลัง” คือ เชิญนักวิชาการจำนวนหนึ่งมาร่วมกันเขียนงาน โดยแบ่งงานกันไปเป็นบทๆตามกรอบโครงที่ตั้งขึ้นร่วมกัน และมีบรรณาธิการเป็นผู้ประสานงาน โครงการฯต้องยอมรับอีกเช่นกันว่า คณะทำงานดังกล่าวอาจมีโอกาที่ได้ประชุมหารือกันไม่บ่อยครั้งนัก ซึ่งต่างจากสาขาวรรณศิลป์ที่มีการรวมกลุ่มกันอย่างเป็นเอกภาพ แม้จะมีการแบ่งงานกันไปทำปรากฏการณ์ดังกล่าวน่าจะเป็นผลพวงของวิชาอักษรศาสตร์ที่มีการเรียนการสอนต่อเนื่องกันมานาน และมีองค์ความรู้และวิธีการศึกษาอันเป็นที่ยอมรับกันโดยทั่วไป แม้จะมีผู้ประเมินว่าวรรณคดีศึกษาของไทยอาจยังไม่โดดเด่นนัก แต่เท่าที่เป็นอยู่ก็เป็นรากฐานอันมั่นคงที่ให้ทิศทางให้นักวิจารณ์และนักวิชาการสามารถทำงานร่วมกันได้ ข้อสรุป ณ ที่นี้จึงเป็นว่า การวิจารณ์จะเกิดขึ้นได้ยากถ้าสาขาใดมุ่งเน้นการปฏิบัติแต่ฝ่ายเดียว โดยไม่สร้างความแข็งแกร่งในเชิงวิชาการขึ้นมาพร้อมกันด้วย ซึ่งก็เป็นการยืนยันผลการวิจัยในโครงการภาคแรก

7. จากศิลปะสองทางให้แก่นักวิจารณ์สองทางให้แก่นัก

แม้ว่าการตั้งมโนทัศน์เชิงทฤษฎีที่ว่าด้วย “ศิลปะสองทางให้แก่นัก” จะมีรากฐานมาจากวรรณคดีศึกษาของเยอรมันในต้นศตวรรษที่ 20 แต่แนวความคิดดังกล่าวก็มีใช้ของผู้อยู่กับเฉพาะวัฒนธรรมต้นกำเนิด เพราะสังคมไทยเองก็คุ้นเคยกับสภาวะที่เรียกว่า ศิลปะสองทางให้แก่นักมาตั้งแต่ไหนแต่ไรแล้ว อาจกล่าวได้ว่าสังคมไทยดั้งเดิมที่ยึดชุมชนเป็นหน่วยของการอยู่ร่วมกันเป็นกรอบทางวัฒนธรรมที่กำกับให้ผู้คนในชุมชนต้องพัฒนาความสามารถในศิลปะหลายประเภทไปพร้อมๆกัน ดั้งเดิมแบบอันน่ายกย่องของชุมชนอันเป็นต้นกำเนิดของ “วัฒนธรรมอัมพวา” ซึ่งถ่ายทอดมาสู่ความมั่งคั่งทางศิลปะในยุคต้นรัตนโกสินทร์ โดยเฉพาะอย่างยิ่งในรัชสมัยของพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย แม้ว่ามโนทัศน์ที่เราจักกันในปัจจุบันว่า “การวิจารณ์” จะเป็นแนวคิดที่ก่อตัวขึ้นมาในระยะหลัง แต่ก็มีได้หมายความว่าผู้ที่ดำรงชีวิตอยู่และประกอบสัมมาอาชีพในกรอบของวัฒนธรรมที่เรียกว่าวัฒนธรรมอัมพวานั้นจะขาดเสียซึ่งความคิดในเชิงวิจารณ์ เพราะผู้ที่ประกอบกิจทางศิลปะก็ย่อมจะต้องติดใจกันเองเพื่อเป็นการรักษาคุณภาพของการสร้างงาน และก็เป็นไปได้ที่ว่าความชัดเจนในศิลปะหลายทางย่อมส่งผลให้เกิดความสามารถที่จะแสดงทัศนะต่องานสร้างสรรค์ได้หลากหลายด้วย ข้อสรุป ณ ที่นี้ก็คือ ในสังคมประเพณีของเรา เมื่อศิลปะสองทางให้แก่นักแล้ว การวิจารณ์ก็ย่อมสองทางให้แก่นักด้วย

การก่อตัวของระบบการศึกษาสมัยใหม่ที่ได้รับอิทธิพลจากตะวันตกมุ่งสร้างความสามารถเฉพาะด้าน การจัดการศึกษาทางศิลปะจึงแยกออกเป็นสาขาต่างๆตามไปด้วย และการวิจารณ์จึงแตกแขนงออกไปตามสาขาของศิลปะโดยอัตโนมัติ ดังจะเห็นได้จากโครงสร้างของการวิจัย “การวิจารณ์ในฐานะพลังทางปัญญา” ซึ่งเดินตามขนบตะวันตกเพื่อความสะดวกในการแสวงหาข้อมูลและในการนาระเบียบ

วิธีวิจัยมาใช้ในการศึกษาศิลปะที่แยกออกเป็นแขนงต่าง ๆ คณะผู้วิจัยตระหนักดีถึงอันตรายของการแยกส่วน จึงได้นำมโนทัศน์เรื่องศิลปะสองทางให้แกกันและการวิจารณ์สองทางให้แกกันมาเป็นตัวกำกับการทำงานด้วย ซึ่งก็ได้พยายามที่จะเรียนรู้ซึ่งกันและกันข้ามสาขากันอย่างต่อเนื่อง ทั้งนี้ได้นำตัวอย่างของปรากฏการณ์ที่เรียกว่า ศิลปะสองทางให้แกกันมาศึกษาวิเคราะห์ และในขณะเดียวกันก็ได้ทดลองที่จะสร้างกิจกรรมอันเป็นกรอบให้เกิดกระบวนการที่เรียกว่า การวิจารณ์สองทางให้แกกันให้ได้ นอกจากนั้นก็ได้มีการทดลองและหยิบยืมทฤษฎีจากสาขาหนึ่งไปใช้ในการศึกษาและวิจารณ์งานศิลปะของอีกสาขาหนึ่งด้วย

การนำปรากฏการณ์ทางศิลปะที่มีอยู่แล้วมาวิเคราะห์ในกรอบของแนวคิดเรื่องการวิจารณ์สองทางให้แกกันนั้นอาจจะไม่ใช่สิ่งที่ยากนัก โดยเฉพาะอย่างยิ่งในส่วนที่เกี่ยวกับศิลปะแบบประเพณี เพราะเพียงแต่ศึกษาตัวอย่างของนาฏศิลป์ไทยก็จะสังเกตได้แล้วว่า ผู้วิจารณ์สามารถใช้ความรู้ที่เกี่ยวกับสาขาใดสาขาหนึ่งเท่านั้นได้ แต่จะต้องหลอมรวมความเข้าใจในเรื่องของวรรณศิลป์ นาฏศิลป์ คีตศิลป์ ดุริยางคศิลป์ และทัศนศิลป์เข้าด้วยกัน จากนาฏศิลป์ไทยมาสู่การแสดงสมัยใหม่ ซึ่งโครงการฯ ได้จัดขึ้นในหัวข้อ "จากป่าซาโกสู่ป่าคอนกรีต" เมื่อวันที่ 12 มิถุนายน 2547 เส้นทางจากศิลปะแบบประเพณีมาสู่การแสดงที่เหมาะสมกับยุคสมัยของต้นศตวรรษที่ 21 ก็ดูจะเป็นเส้นตรง ในฝ่ายของผู้แสดงนั้นก็ใช้วิธีของศิลปะสองทางให้แกกันในการที่จะดึงดูดความสนใจของผู้ชม สำหรับฝ่ายผู้รับนั้นก็มีความพร้อมที่จะรับงานศิลปะหลากหลายสาขาร่วมกัน และก็สังเกตได้ว่าผู้วิจารณ์รุ่นใหม่รับรูปแบบของการผสมผสานศิลปะหลากหลายสาขาได้เป็นอย่างดี โดยเฉพาะอย่างยิ่งการใช้เทคนิคสมัยใหม่ในการฉายภาพนิ่งขึ้นจอด้านหลังเวทีซึ่งสลับสับเปลี่ยนอย่างรวดเร็ว และภาพที่คัดสรรมาก็เสริมความหมายของท้องเรื่องได้เป็นอย่างดีนั้น กระตุ้นให้เกิดการแสดงทัศนวิจารณ์อย่างเข้มข้น โดยเฉพาะอย่างยิ่งในหมู่ผู้รับกลุ่มหนุ่มสาว

ตัวอย่างที่น่าสนใจอีกตัวอย่างหนึ่งก็คือ การจัดเสวนาในหัวข้อ "วรรณศิลป์เรื่องเล่าในงานทัศนศิลป์" เมื่อวันที่ 10 กรกฎาคม 2547 ซึ่งแสดงให้เห็นว่า ทัศนศิลป์ที่มีความสนใจในวรรณศิลป์สามารถปรับการรับรู้งานวรรณกรรมให้เป็นแรงดลใจในการสร้างสรรค์ใหม่ได้อย่างไร ในแง่นี้ผลงานที่นำมาเป็นเนื้อหาในการเสวนากระตุ้นให้ผู้รับต้องแสวงหาทิศทางใหม่ที่จะวิจารณ์งานเหล่านี้ เพราะจะยึดติดกับวิธีการของนักวิจารณ์เฉพาะสาขามิได้ ทัศนศิลป์ในที่นี้มีได้อยู่ด้วยคุณค่าของทัศนศิลป์แต่เพียงอย่างเดียว หากเป็นทัศนศิลป์ที่พยายามจะสื่อความเชิงวรรณศิลป์ แต่ด้วยวิธีการที่มีใช้การเล่าเรื่องด้วยลายลักษณ์อักษร นักวิจารณ์จึงต้องทำงานหนักกว่าปกติด้วยการเรียนรู้เงื่อนไขของการสร้างสรรค์และการวิจารณ์ของศิลปะทั้ง 2 สาขาให้ได้ โดยจะต้องเข้าใจที่จะปรับจินตนาการของผู้สร้างกับจินตนาการของผู้รับให้สื่อความกันได้

สำหรับศิลปินผู้มีความสามารถหลายทาง งานสร้างสรรค์ที่แสดงออกด้วยสื่อที่ต่างกันย่อมจะต้องมีทั้งสิ่งที่พ้องกันและสิ่งที่ต่างกันออกไป คณะผู้วิจัยได้นำผลงานด้านวรรณศิลป์และด้านทัศนศิลป์ของจาง แซ่ตั้ง มาเป็นเนื้อหาในการศึกษาเชิงเปรียบเทียบ และได้จัดรายการเสวนาขึ้น ณ พิพิธภัณฑ์บ้านจาง แซ่ตั้ง เมื่อวันที่ 21 กุมภาพันธ์ 2547 สิ่งที่น่าสังเกตได้ก็คือ ในฐานะกวี จาง แซ่ตั้งสื่อความอันลุ่มลึกและเข้มข้นในเชิงปรัชญาที่สร้างความประทับใจให้แก่ผู้รับได้ด้วยภาษาที่เรียบง่ายและด้วยวลีคำที่จำกัด ซึ่งในฐานะของทัศนศิลป์ งานของจาง ก็สามารถส่งสารอันลึกซึ้ง ทั้งในทาง

ปรัชญาและในทางการวิพากษ์สังคม ด้วยรูปแบบที่เรียบง่ายและไม่ซับซ้อน เท่ากับว่าศิลปะทั้งสองส่องทางให้แก่กัน และการที่นักวิจารณ์สามารถเชื่อมโยงลักษณะร่วมของงานศิลปะของทั้ง 2 สาขาของศิลปินผู้นี้ได้ ก็เท่ากับเป็นการยึดแนวคิดของการวิจารณ์ส่องทางให้แก่กัน จากกิจกรรมการสัมมนาและการเสวนาที่โครงการได้จัดมาแล้ว ผู้วิจัยสามารถตั้งข้อสังเกตได้ว่า การวิจารณ์ในลักษณะข้ามสาขามักกระตุ้นให้เกิดทวิวัจน์ที่คึกคักและเข้มข้นกว่าการจัดกิจกรรมการวิจารณ์เฉพาะสาขา เป็นไปได้หรือไม่ที่ว่ากลุ่มผู้วิจารณ์ยุคใหม่ได้ซึมซับมรดกทางวัฒนธรรมที่ว่าด้วยศิลปะส่องทางให้แก่กันและการวิจารณ์ส่องทางให้แก่กันมาด้วยกระบวนการอันเป็นธรรมชาติโดยไม่ต้องออกแรงปรับทิศทางการทำงานแต่ประการใด

ถ้าจะกล่าวถึงความเปลี่ยนแปลงที่เกิดขึ้นในวงการศิลปะสมัยใหม่ เราก็คงจะต้องยอมรับว่าเทคโนโลยีมีบทบาทสูงขึ้นทุกทีในกระบวนการของการสร้างสรรค์ ในหลายๆกรณี เทคโนโลยีมิใช่เป็นเพียงตัวสื่อที่จะไปสนองการสร้างงานทางศิลปะในสาขาต่างๆเท่านั้น แต่เทคโนโลยีได้ปรับตัวขึ้นสู่ระดับของงานศิลปะด้วย ดังตัวอย่างดนตรีอิเล็กทรอนิกส์ (electronic music) ซึ่งสามารถสร้างเสียงที่เครื่องดนตรีปกติหรือเสียงมนุษย์มีอาจสร้างได้ เป็นการสร้างประสบการณ์ที่แปลกใหม่จากที่เคยมีมา ดุริยางคศิลปินหลายคนสามารถสร้างงานแนวใหม่ที่เรียกได้ว่ามีสุนทรีภาพอันโดดเด่น และในบางครั้งก็มีการนำดนตรีกับภาพเคลื่อนไหวมาประสมประสานกัน เราคงจะต้องกล่าวถึง video art ที่เปิดทางให้ศิลปินได้หาวิธีการแสดงออกที่เป็นนวัตกรรม และในด้านนี้ศิลปินไทยบางคนก็ได้เดินตามหลังศิลปินชาติอื่นๆ โดยอาจจะเป็นผู้นำไปในบางทิศทางเสียด้วยซ้ำ ความเปลี่ยนแปลงที่เกิดขึ้นด้วยเทคโนโลยีเป็นการสร้างมิติใหม่ให้แก่หลักการของศิลปะส่องทางให้แก่กัน ซึ่งก็เป็นสิ่งที่ท้าทายผู้รับและผู้วิจารณ์ที่จะต้องแสวงหาแนวทางการวิจารณ์อันเหมาะสมกับการเปลี่ยนแปลงนี้ ซึ่งก็คงเลี่ยงไม่พ้นการหลอมรวมวิธีการวิจารณ์ของสาขาต่างๆ โดยปรับเข้าหาบูรณาการใหม่ที่ย่อมต้องตอบสนองการลบเส้นพรมแดนระหว่างศิลปะสาขาต่างๆ (generic distinction) พัฒนาการล่าสุดของการวิจารณ์จึงอาจเป็นไปว่า การวิจารณ์เฉพาะสาขาล้าสมัยไปแล้ว

เราจะเตรียมตัวอย่างอะไรที่จะสร้างศักยภาพแห่งการวิจารณ์ให้ตอบสนองพลวัตของการสร้างสรรค์ศิลปะให้ได้ แนวทางการพัฒนาที่คณะผู้วิจัยได้นำมาทดลองก็คือ การเลือกสรรมโนทัศน์บางประการที่อาจนำไปประยุกต์ใช้ในทิศทางใหม่ๆ อาทิ มโนทัศน์ทางวรรณศิลป์ที่ว่าด้วย"ทวิวัจน์" (dialogue) ซึ่งผู้วิจัยได้นำมาใช้ทดลองขยายขอบเขตในกรอบของวรรณศิลป์เสียก่อน เป็นการเริ่มต้นด้วยการขยายความออกไปสู่ "ทวิวัจน์ในจินตนาการ" (imaginary dialogue) ในการศึกษาวินิพนธ์ในลักษณะข้ามชาติ เพราะแม้กวีซึ่งอยู่ในถิ่นที่ต่างกันในโลกปัจจุบันก็อาจส่งสารมาสู่มหาชน (ระดับนานาชาติ) ในลักษณะที่เป็นประตูกการเสวนาข้ามชาติ ทั้งๆที่กวีเหล่านั้นมิได้รู้จักกันหรือติดต่อกันโดยตรง แต่นักวิชาการและนักวิจารณ์เป็นผู้วิเคราะห์ให้เห็นทวิวัจน์ในจินตนาการที่ว่านี้ เมื่อนำหลักการของทวิวัจน์ไปใช้ในการศึกษาสถาปัตยกรรม ก็ทำให้เกิดมิติใหม่ในการพิณผลงานของศิลปะแขนงนี้ ทั้งนี้เพราะสถาปนิกเรียนรู้ซึ่งกันและกัน พยายามจะสื่อความต่อกันในการออกแบบอาคาร เราอาจสังเกตได้ด้วยตาว่า อาคารที่ตั้งอยู่เคียงกันในบางครั้งก็ดูจะมีทวิวัจน์ต่อกันหรือดูจะสนทนากัน (ด้วยรูปแบบที่มีใช้ภาษามนุษย์) ดังที่หัวหน้าโครงการได้เสนอไว้ในปาฐกถารับเชิญในหัวข้อ "สถาปัตยกรรม

ร่วมสมัยจากมุมมองของคนนอก” ซึ่งแสดงไว้ในการประชุมประจำปี 2546 ของคณะสถาปัตยกรรมศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

มโนทัศน์บางประการมีความคล่องตัวและความยืดหยุ่นสูงมาก สามารถนำไปใช้ในการวิจารณ์ได้หลายสาขา ดังเช่นมโนทัศน์เรื่อง "สหบท" (intertextuality) ซึ่งแม้จะเป็นแนวคิดเชิงทฤษฎีวรรณคดีที่ก่อตัวขึ้นมาในบริบทตะวันตก แต่ก็สามารถอธิบายปรากฏการณ์ทางศิลปะของไทยได้เป็นอย่างดี โดยเฉพาะอย่างยิ่งผู้สนใจดนตรีไทยย่อมจะมองมโนทัศน์นี้ว่าเป็นประโยชน์ในการอธิบายธรรมชาติของดนตรีไทย เมื่อนักปราชญ์ชาวฝรั่งเศส โรลองด์ บาร์ธส์ อธิบายมโนทัศน์เรื่องสหบทว่า “เป็นเงื่อนไขของตัวบททุกประเภท (ซึ่ง) ไม่มีวันที่จะถูกลดรูปไปเป็นปัญหาของต้นกำเนิดหรืออิทธิพลได้ สหบทคือแดนกลางแห่งสูตรนิรนามซึ่งเราไม่รู้จะไปค้นหาต้นตอที่ไหน เป็นการอ้างอิงที่ดำเนินไปได้เองโดยอัตโนมัติ และก็ไม่ต้องใส่ฉันทประภาสเสียด้วย” ผู้ตีความกับดนตรีไทยคงจะอดรู้สึกไม่ได้ว่า ลักษณะที่นักคิดฝรั่งเศสบรรยายเอาไว้นี้ออกจะเข้าทางเรามาก และ "การอ้างถึงโดยไม่ใส่ฉันทประภาส" นั้น ช่างตรงกับแนวปฏิบัติของเราเสียนี้กระไร ดนตรีเป็นแหล่งหลอมรวมมรดกอันกว้างขวาง ชาวบ้านกับราชสำนักก็ดูจะไม่ลังเลที่จะอ้างอิงชุมทรัพย์ร่วมโดยไม่ใส่ฉันทประภาสอยู่ตลอดเวลา เพลงไทยแต่ละเพลงดูจะเป็นการประกาศความเชื่อในองคินิพนธ์ (repertoire) อันไร้ขอบเขตของดนตรีไทย จนถึงกับมีผู้เคยกล่าวไว้ว่า การเล่นดนตรีไทยหรือฟังดนตรีไทยก็คือ "การระลึกชาติได้" ในลักษณะหนึ่งนั่นเอง ความคิดเรื่องสหบทอาจจะนำมาใช้กับศิลปะแขนงอื่นได้ด้วย ขณะนี้โครงการฯ ได้เชิญนักวิชาการไทย 3 คน ให้ทดลองเขียนบทความวิเคราะห์วรรณคดีไทย ทศนศิลป์ไทย และดนตรีไทย ว่าอธิบายได้ด้วยแนวคิดสหบทอย่างไร และกำลังเตรียมการที่จะนำประสบการณ์ของไทยไปแลกเปลี่ยนกับประสบการณ์ตะวันตกในการสัมมนา ร่วมกับผู้เชี่ยวชาญฝรั่งเศสด้านวรรณคดีศึกษาอันเป็นวิชาที่หนุนเนื่องให้เกิดความคิดเชิงทฤษฎีในเรื่องสหบทนี้

เรามักจะชอบกล่าวอ้างว่า โลกสมัยใหม่ยึดหลักการของพหุนิยม ซึ่งอาจตีความไปได้หลายทาง และในบางครั้งพหุนิยมอาจจะมีได้นำมาซึ่งบูรณาการทางความคิดหรือความสมานฉันท์ระหว่างกลุ่มคนและประชาชาติก็ได้ pluralism ในบางครั้งก็นำไปสู่ divisiveness (ซึ่งต่างจาก diversity) ความคิดเรื่องศิลปะสองทางให้แกกันและการวิจารณ์สองทางให้แกกันน่าจะเป็นรากฐานของกระแส "วัฒนธรรมสองทางให้แกกัน" อันจะนำมาซึ่งความเป็นอันหนึ่งอันเดียวกันของประชาชาติ จากประสบการณ์ของการวิจารณ์ศิลปะ เราอาจจะได้บทเรียนอันสำคัญที่ช่วยให้เกิดการวิจารณ์ชีวิตและสังคมในแนวทางของการเรียนรู้ร่วมกันและการสร้างประสบการณ์ร่วมกันก็ได้

8. งานวิจารณ์ของผู้วิจัย

ในการวิจัย 2 ภาคที่ได้ดำเนินการต่อเนื่องมาเป็นเวลา 6 ปีนั้น ผู้วิจัยมิได้ทำหน้าที่แต่เฉพาะการศึกษาและการวิเคราะห์งานวิจารณ์ของผู้อื่นแต่เพียงอย่างเดียว แต่ได้ทำงานเชิงปฏิบัติในด้านการวิจารณ์ไปพร้อมกันด้วย กล่าวอีกนัยหนึ่ง การทำหน้าที่นักวิชาการและการทำหน้าที่นักวิจารณ์มีอาจแยกออกจากกันได้อย่างเด็ดขาด (ซึ่งการทำเช่นนี้ก็ได้รับการติติงจากผู้เชี่ยวชาญด้านระเบียบวิธีวิจัยทางสังคมศาสตร์ว่า ทำให้ขาดความเป็นกลางในฐานะนักวิจัย แต่ก็เป็นสิ่งที่เลี่ยงได้ยากในสังคมที่ผู้สร้าง

งานวิจารณ์ที่เป็นลายลักษณ์อักษรมีจำนวนน้อยมาก) ประสบการณ์จากงานวิจัยเป็นไปในทางที่ว่า ผลของการวิเคราะห์งานวิจารณ์ของผู้อื่นย่อมให้ทิศทางบางประการในเรื่องของงานวิจารณ์ที่ทรงพลังทางปัญญาหรืองานวิจารณ์ที่ควรเป็น ในฐานะที่ผู้วิจัยเองก็ได้สัมผัสกับงานสร้างสรรค์ทางศิลปะอยู่ตลอดเวลา จึงมีความปรารถนาที่จะนำหลักการและหลักวิชาที่สกัดออกมาได้จากการวิจัยไปใช้ในการวิจารณ์เชิงปฏิบัติบ้าง เพราะในสภาพที่เป็นอยู่ในปัจจุบัน การที่จะหวังว่าผลการวิจัยจะได้รับการนำไปประยุกต์ใช้ประโยชน์ในเวลาอันสั้นนั้น อาจเป็นไปได้ยาก งานวิจารณ์ของผู้วิจัยจึงเป็นประจักษ์พาทดลองในเรื่องของความน่าเชื่อถือของผลการวิจัยไปด้วยในตัว

จะขอยกตัวอย่างที่เป็นรูปธรรม จากการที่ได้ศึกษางานวิจารณ์ด้านวรรณศิลป์มาในโครงการภาคแรก ปรากฏว่านักวิจารณ์จำนวนไม่น้อยยังให้ความสำคัญต่อบทบาทของผู้แต่งหรือผู้สร้างงานไว้มาก เมื่อได้ค้นพบผลงานของนักปราชญ์และนักคิดชาวฝรั่งเศส โรลองด์ บาร์ธส์ ที่เกี่ยวกับมโนทัศน์เรื่อง “มรดกกรรมของผู้แต่ง” อันเป็นแนวคิดที่ต่อต้านการยกย่องศิลปินผู้สร้างสรรค์ให้เป็นประจักษ์วิบุรุษหรือศาสดาพยากรณ์ โดยที่เป็นการเปลี่ยนจุดเน้นไปสู่ตัวงานที่น่าจะเป็นตัวสารที่เชื่อมโยงไปสู่ผู้รับนักวิจัยของโครงการก็นำความคิดดังกล่าวไปประยุกต์ใช้ข้ามสาขาในการวิจารณ์ดนตรี เพื่ออธิบายถึงประสบการณ์ทางสุนทรียะที่ลึกซึ้งมากจากการที่ได้ฟังการแสดงของนักเปียโนชาวรัสเซียที่มาเยือนประเทศไทย ในกรณีดังกล่าวนักดนตรีเข้าซึ่งถึงแก่นของตัวงานถึงขั้นที่ทั้งผู้แสดงและผู้ฟังลืมตัวตนของนักดนตรีไปได้ จึงได้ข้อสรุปที่ได้นำมาตั้งเป็นชื่อของบทวิจารณ์ว่า “สุดยอดของดนตรีคือความสูญสลายของอัตตา : ว่าด้วยการแสดงเปียโนของมิคาอิล เฟลทเนฟ” (2547)

ดังที่ได้กล่าวไว้แล้วในวัตถุประสงค์ของโครงการวิจัย โครงการที่ต้องการที่จะสร้างเครือข่ายของผู้ที่สนใจการวิจารณ์ ในกรณีของการเขียนบทวิจารณ์ก็เช่นกัน นอกเหนือจากสมาชิกของกลุ่มวิจัยที่เป็นแกนของโครงการแล้ว ก็ได้มีการเชื้อเชิญให้ผู้ที่มิได้ร่วมงานวิจัยโดยตรงแต่ได้มาร่วมกิจกรรมต่างๆของโครงการให้ร่วมเขียนงานวิจารณ์ด้วย คณะผู้วิจัยยังไม่มี ความมั่นใจพอที่จะกล่าวอ้างได้ว่าการรวมตัวของนักวิจารณ์เพื่อเขียนงานวิจารณ์นั้น มีทิศทางร่วมกันที่ชัดเจนจนเรียกได้ว่าเป็นการดำเนินงานตามคำประกาศลัทธิ (manifesto) แต่ถึงกระนั้นก็ตาม จากผลงานที่ได้รับรวบรวมไว้และได้ตีพิมพ์ไปแล้วในช่วงของโครงการภาค 1 ในหนังสือชุด *พลังการวิจารณ์: รวมบทวิจารณ์ร่วมสมัย* (2545) ก็พอที่จะกล่าวได้ว่ากระบวนการเรียนรู้ร่วมกันและคิดร่วมกันได้เกิดขึ้นแล้ว

สำหรับผลงานการวิจารณ์ในช่วงของการวิจัยภาค 2 นั้น มีจำนวน 105 บท โครงการได้ขอให้บรรณาธิการรับเชิญคัดสรรบทวิจารณ์เพื่อรวมพิมพ์ไว้เป็นเล่ม และบรรณาธิการได้คัดสรรงานวิจารณ์ไว้เป็นจำนวน 30 บท เป็นบทวิจารณ์สาขาวรรณศิลป์ 8 บท สาขาทันตศิลป์ 9 บท สาขาศิลปะการแสดง 7 บท และสาขาสังคีตศิลป์ 8 บท นอกจากนี้ยังได้มีการรวบรวมบทวิจารณ์เฉพาะของหัวหน้าโครงการอีกเป็นจำนวน 25 บท เพื่อพิมพ์รวมเล่มไว้ในหนังสือชื่อ *จากแผ่นดินแม่สู่แผ่นดินอื่น: รวมบทวิจารณ์สังคีตศิลป์ ละครและภาพยนตร์* เมื่อพิจารณาผลงานการวิจารณ์โดยองค์รวมแล้ว ก็พอที่จะเห็นทิศทางของงานวิจารณ์ของกลุ่มได้ดังนี้

8.1 ผู้วิจารณ์ไม่ปฏิเสธการแสดงออกซึ่งปฏิกิริยาส่วนตนที่มีต่องานศิลปะซึ่งผู้วิจารณ์ได้สัมผัสมา การรับงานศิลปะเป็นประสบการณ์ส่วนตนที่มีความเป็นหนึ่ง ผู้วิจารณ์พยายามที่จะถ่ายทอด

ประสบการณ์ดังกล่าวด้วยวาทกรรมที่เป็นเหตุเป็นผล ในระดับที่สามารถสื่อความไปยังผู้อื่นได้อย่างชัดเจนพอสมควร สิ่งที่สำคัญในที่นี้ก็คือ ไม่ว่างานต้นแบบจะทรงคุณค่าหรือด้อยคุณค่า นักวิจารณ์จะต้องพยายามถ่ายทอดประสบการณ์ของตนให้ตรงกับความเป็นจริง และจะต้องชี้ให้เห็นได้ว่าประสบการณ์นั้นมีความสำคัญที่จะนำมาถ่ายทอดให้ผู้อื่นหรือผู้อ่านได้ร่วมรับรู้ ถึงจะเป็นปฏิกริยาในเชิงลบก็จะต้องพยายามชี้แจงเหตุผลให้เห็นว่า งานนั้นบกพร่องอย่างไร ทั้งนี้ก็เป็นไปตามปรัชญาของการวิจารณ์ที่ว่า การวิจารณ์ที่ดีย่อมจะชี้ทางให้แก่ผู้สร้าง เพื่อที่เขาจะได้อยู่บนเวทีศิลปะต่อไปได้อย่างมีศักดิ์ศรี

8.2 งานวิจารณ์ในหลาย ๆ กรณีจำเป็นต้องทำหน้าที่ให้การศึกษาแก่ประชาชนไปด้วย ทั้งนี้เพราะสังคมไทยปัจจุบันอาจจะยังมีข้อบกพร่องในเรื่องของการให้โอกาสแก่มหาชนส่วนใหญ่ที่จะได้สัมผัสกับงานศิลปะ หรือแม้จะให้โอกาสแล้ว มหาชนก็มิได้ใช้โอกาสนั้นเท่าที่ควรจะเป็น นักวิจารณ์จึงจำเป็นต้องทำหน้าที่เป็นผู้ให้การศึกษาในด้านศิลปะ หรือในบางครั้งก็ต้องชักชวน ชี้ชวน กระตุ้น และเร้าให้มหาชนในสังคมบริโภคนิยมได้หันมาให้ความสนใจกับงานศิลปะที่น่าจะส่งเสริมปัญญาความคิดและสร้างความเจริญใจได้บ้าง ด้วยเหตุนี้ นักวิจารณ์จึงจำเป็นต้องทำหน้าที่ของผู้รณรงค์ (campaigner) ไปด้วย ซึ่งอาจจะมีใช้กิจที่น่าพิสมัยนัก จะโดยตั้งใจหรือไม่ตั้งใจก็ตาม ผลงานวิจารณ์ของกลุ่มผู้วิจัยและนักวิจารณ์รับเชิญมักจะมีลักษณะของการทวนกระแสอย่างเลี่ยงไม่ได้

8.3 จริงอยู่การวิจารณ์ศิลปะร่วมสมัยมักจะต้องเริ่มต้นที่การวิจารณ์ตัวงาน แต่ในหลาย ๆ กรณีนักวิจารณ์จำเป็นจะต้องวิจารณ์สิ่งแวดล้อมทางสังคมและวัฒนธรรม หรืออีกนัยหนึ่ง บริบทของงานไปด้วย การวิจารณ์บริบทจำเป็นต้องมุ่งไปที่บริบท ณ จุดกำเนิดของงานและบริบทของผู้รับ บางครั้งก็ต้องมีการอธิบายเปรียบเทียบระหว่างวัฒนธรรมต้นกำเนิดกับวัฒนธรรมปลายทาง จริงอยู่ ตัวงานศิลปะน่าจะสื่อความโดยตรงกับผู้รับได้ แต่งานศิลปะในบางกระแสอาจเป็นของแปลกใหม่สำหรับผู้รับในสังคมไทย ผู้วิจารณ์จำเป็นต้องอธิบายภูมิหลังและความเป็นมาให้แก่กลุ่มผู้รับที่ขาดความคุ้นชินกับงานประเภทดังกล่าว แม้แต่ในเรื่องของไทยเอง เมื่อมีการรื้อฟื้นงานศิลปะที่สร้างไว้ในอดีตขึ้นมาเสนอใหม่ ก็มีความจำเป็นที่จะต้องชี้ให้เห็นถึงการเปลี่ยนแปลงที่เกิดขึ้นในช่วงเวลาที่ผ่านไป แม้ว่าจะงานศิลปะที่ยิ่งใหญ่จะมีความเป็นสากลพอที่จะสื่อความข้ามยุคข้ามสมัยได้ แต่การได้รับรู้ถึงสถานะต้นกำเนิดก็ย่อมจะช่วยให้ผู้รับในยุคหลังได้เกิดความเข้าใจและความชื่นชมต่องานได้ดียิ่งขึ้น ดังเช่น ในกรณีของบทวิจารณ์ “ศรีบูรพา จากมุมมองของศตวรรษที่ 21” อันเป็นบทวิจารณ์บทแรกในหนังสือรวมบทวิจารณ์ของนักวิจัยเล่ม 2

8.4 บทวิจารณ์บางบทมุ่งประโยชน์ในทางการศึกษา โดยที่นักวิจารณ์ทำหน้าที่เป็นผู้สังเกตการณ์การเรียนการสอนศิลปะ และนำประสบการณ์ดังกล่าวมาวิเคราะห์ให้เห็นถึงศักยภาพของการเรียนรู้และความจัดเจนของผู้สอนในการถ่ายทอดวิชา บทวิจารณ์สาขาสังคมศาสตร์ อย่างน้อย 2 บท นำประสบการณ์จากดนตรีคลาสสิกตะวันตกมาพิจารณาโดยพิสดาร เพื่อแสดงให้เห็นว่า แม้จะต่างวัฒนธรรมกันแต่ก็สามารถเรียนรู้ข้ามวัฒนธรรมได้ ในยุคโลกาภิวัตน์ มีความจำเป็นอย่างยิ่งที่จะชี้ให้เห็นว่าประชาคมนานาชาติสามารถสร้างความมั่งคั่งทางวัฒนธรรมและทางปัญญาให้แก่กัน

นอกเหนือไปจากการแลกเปลี่ยนทางการค้าและข้อมูลข่าวสาร ในที่นี้ นักวิจารณ์จึงทำหน้าที่เป็นผู้ศึกษาวัฒนธรรมเชิงเปรียบเทียบ (comparative cultural studies) ไปด้วยในตัว

ถ้าผลงานวิจัยในภาคแรกได้เสนอภาพของงานวิจารณ์ที่เป็นอยู่ซึ่งผู้วิจัยพิจารณาแล้วเห็นว่ามิพลงทางปัญญา งานวิจัยในภาค 2 พยายามที่จะก้าวไปอีกขั้นหนึ่งด้วยการใช้การปฏิบัติในเชิงทดลองเพื่อชี้ให้เห็นว่าทางไปสู่การสร้างงานวิจารณ์ที่ควรจะเป็นนั้นเป็นสิ่งที่น่าจะทำได้ ส่วนข้อวิจารณ์ที่ว่าด้วยคุณภาพของงานวิจารณ์ของผู้วิจัยนั้น ย่อมจะต้องเป็นหน้าที่ของผู้ที่อยู่วงนอกของโครงการวิจัย

9. มิตินานาชาติ

การกำหนดโจทย์การวิจัยที่เน้นสังคมร่วมสมัยเท่ากับเป็นการกำหนดทิศทางการวิจัยที่เปิดกว้างไปสู่การเชื่อมโยงกับประชาคมนานาชาติ การวิจัยภาคแรกชี้ชัดว่า พลงทางปัญญาของงานวิจารณ์มีอาจจำกัดอยู่ได้แต่เฉพาะในสังคมไทย เนื่องจากคณะผู้วิจัยสามารถอ่านงานวิจารณ์ภาษาต่างประเทศได้แต่เฉพาะที่เป็นภาษาตะวันตกบางภาษาคือ อังกฤษ ฝรั่งเศส และเยอรมัน และไม่มีความรู้ภาษาตะวันออกเลยยกเว้นภาษาแม่ของตน เนื้อหาของสรณิพนธ์ในทั้ง 4 สาขา ในส่วนที่เป็นงานวิจารณ์ต่างประเทศจึงมีลักษณะที่ผูกอยู่กับวัฒนธรรมตะวันตก (Eurocentric) แม้ในเรื่องของประสบการณ์การวิจารณ์จากประเทศในเอเชียและเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ก็นำมาถ่ายทอดได้แต่เฉพาะจากเอกสารภาษาตะวันตกถึงกระนั้นก็ตาม การที่ได้สัมผัสกับงานของต่างประเทศจัดได้ว่าเป็นการเสริมสร้างความมั่งคั่งทางปัญญาในลักษณะหนึ่ง เรามีอาจปฏิเสธได้ว่าผู้ที่คุ้นชินกับศิลปะตะวันตกมักจะได้รับอานิสงส์ในเรื่องของการวิจารณ์ไปด้วย เพราะในกรอบของวัฒนธรรมตะวันตก การสร้างสรรค์ทางศิลปะกับการวิจารณ์อยู่คู่กันมาเป็นเวลาช้านาน แม้ว่าการสัมผัสกับตัวงานต้นแบบในช่วงของการวิจัยภาค 2 จะเป็นไปในบริบทของสังคมไทยร่วมสมัยเสียเป็นส่วนใหญ่ งานของศิลปินไทยร่วมสมัยก็เป็นการหลอมรวมประสบการณ์ของไทยกับประสบการณ์นานาชาติ (โดยเฉพาะอย่างยิ่งประสบการณ์จากโลกตะวันตก) เข้าด้วยกันล่าสุดสาขาทัศนศิลป์ได้จัดการเสวนาที่ประสบผลสำเร็จสูงมากเกี่ยวกับนิทรรศการงานของมณฑิร บุญมา ซึ่งแม้จะหยั่งรากลึกลงในพื้นฐานทางวัฒนธรรมของไทย แต่ก็ใช้“ภาษาทัศนศิลป์”ที่สามารถส่งสารอันลึกซึ้งไปสู่ประชาคมนานาชาติได้ อาจกล่าวได้ว่าวงการศิลปะ“นานาชาติ”ค้นพบคุณค่าของงานของศิลปินไทยผู้หนึ่งก่อนวงการของไทยเองเสียด้วยซ้ำ นักวิจารณ์ย่อมได้บทเรียนอันทรงค่าจากงานที่มีลักษณะ“สากล”เช่นนี้ และเราก็อาจจะกล่าวต่อไปได้ว่า โลกาวัดทางวัฒนธรรมและทางศิลปะคือปัจจัยสำคัญในการสร้างพลงทางปัญญาให้แก่สังคมร่วมสมัย

ในแง่นี้สังคีตศิลป์และศิลปะการละครก็เป็นเวทีที่สร้างทวิจันระหว่างไทยกับนานาชาติเช่นกัน การวิจัยการรับการวิจารณ์ยืนยันว่าวงการละครร่วมสมัยของไทย ซึ่งมีความเป็นนานาชาติอยู่แล้วทั้งในด้านของเนื้อหาและรูปแบบการแสดง ให้ความสำคัญต่อการวิจารณ์มาก โดยเฉพาะผู้สร้างและผู้แสดงของกลุ่มละครอิสระยินดีรับฟังข้อติชมจากนักวิจารณ์ ซึ่งก็เป็นที่คาดได้ว่า *บทวิเคราะห์และสรณิพนธ์* สาขาศิลปะการละครคงจะได้รับการต้อนรับอย่างดีจากวงการนี้ สำหรับสาขานตรีนั้นดำเนินกิจกรรมใน 3 สาขาย่อย คือ ดนตรีไทย เพลงไทยสากล และดนตรีคลาสสิกตะวันตก การวิจัยการรับการวิจารณ์ก็ยืนยันอีกเช่นกันว่าผู้รับในสาขานตรีคลาสสิกตะวันตกคุ้นชินกับงานวิจารณ์มากกว่าสาขาย่อยอีก 2

สาขา เนื่องจากโครงการวิจัยฯ นับตั้งแต่ภาคแรกมาจนถึงภาค 2 เน้นการพิสูจน์ประเด็นที่ว่าด้วยการวิจารณ์ในฐานะพลังทางปัญญาของสังคม โดยมีได้มุ่งการสร้างผลกระทบต่อผู้คนจำนวนมาก คณะผู้วิจัยจึงได้เลือกที่จะให้นั้หน้าต่อการวิจารณ์ดนตรีคลาสสิกของตะวันตก ทั้งๆที่ทราบกันอยู่ดีว่า ผู้ฟังดนตรีคลาสสิกมีจำนวนน้อย และในระยะหลังที่สถานีวิทยุซึ่งส่งกระจายเสียงดนตรีคลาสสิกถูกตัดทอนเวลาไปเป็นอันมาก จำนวนผู้ฟังก็อาจจะยิ่งลดลงไปกว่าเดิม แต่กาลเวลาได้พิสูจน์คุณค่าของศิลปะประเภทนี้มาแล้ว และเราก็ต้องยอมรับว่าดนตรีคลาสสิกสามารถส่งกระแสข้ามพรมแดนทางภูมิศาสตร์และทางวัฒนธรรมได้ ยิ่งไปกว่านั้นนักวิจารณ์ดนตรีคลาสสิกของตะวันตกได้สร้างผลงานที่ลึกซึ้งเอาไว้มาก ซึ่งส่วนหนึ่งได้รับการนำมาแปลงไว้ใน *วรรณิพนธ์ สาขาสังคมศิลป์* ของโครงการภาคแรก และผู้วิจัยเองก็ได้พยายามเขียนบทวิจารณ์ดนตรีคลาสสิกเป็นภาษาไทยเผยแพร่ไปในสื่อสิ่งพิมพ์และรวมเป็นเล่มหนังสือ เพื่อถ่ายทอดมรดกทางวัฒนธรรมอันลุ่มลึกของโลกตะวันตกให้ผู้รับไทยได้ร่วมรับรู้และชื่นชม

ในส่วนของสาขาวรรณศิลป์แม้ว่าผู้วิจัยจะมีความถนัดในด้านของวรรณกรรมไทย แต่ก็ไม่ลืงเลืกที่จะรับประสบการณ์จากต่างชาติมาเสริมความเข้มข้นในการวิจารณ์ ดังจะเห็นได้จากบทวิจารณ์ของนักวิจารณ์ไทยจำนวนหนึ่งที่ได้รับการคัดสรรมาไว้ใน *วรรณิพนธ์สาขาวรรณศิลป์* ของโครงการภาคแรก ซึ่งอาศัยแนวทางการวิจารณ์ของตะวันตกมาช่วยให้ความกระจ่างต่อการพิจารณาวัฒนธรรมร่วมสมัยของไทย และในหนังสือ *มองข้ามบ้านนักเขียน : เรื่องสั้นไทยในทัศนะของนักวิจารณ์* ในโครงการภาค 2 นอกจากนี้เราก็ไม่อาจปฏิเสธได้ว่าผู้ที่คุ้นชินกับงานวิจารณ์และทฤษฎีการวิจารณ์ตะวันตกจะมีความชัดเจนในการตั้งมโนทัศน์ต่างๆที่มีลักษณะเชิงนามธรรมสูง ถึงอย่างไรก็ตาม คณะผู้วิจัยก็ตระหนักดีว่า การรับแรงกระตุ้นจากประสบการณ์นานาชาติจะต้องกระทำด้วยวิจารณญาณ และคำนึงถึงความเหมาะสม หากไม่ก็จะเป็นเพียงการเลียนแบบหรือการ“ยืมเครื่องมือ”ของผู้อื่นมาใช้อย่างผิวเผิน โลกาภีวัฒน์ทางวัฒนธรรมจะดำเนินไปด้วยดีก็ต่อเมื่อเรารู้จักทั้งเขาและรู้จักทั้งเรา และกระบวนการสร้างความสามารถในการที่จะรู้จักตนเองก็เป็นส่วนหนึ่งของภารกิจหลักของโครงการวิจัย คณะผู้วิจัยพยายามที่จะแสวงหาแนวทางในการสร้าง “ทฤษฎีศิลปะจากแผ่นดินแม่”ไปพร้อมๆกับการให้ความสนใจต่อมิตินานาชาติของการวิจารณ์ อันที่จริง “ทฤษฎีศิลปะจากแผ่นดินแม่” อันเป็นข้อสรุปรวมที่สกัดมาได้จากวิถีชีวิตและวิธีการสร้างสรรค์งานศิลปะของไทยแต่ดั้งเดิมมานั้น มิใช่แต่เพียงจะใช้อธิบายปรากฏการณ์ทางศิลปะในกรอบของวัฒนธรรมไทยเท่านั้น ทฤษฎีบางทฤษฎีมีความเป็นสากลพอที่จะให้ความกระจ่างต่อศิลปะของชาติอื่นๆได้ด้วย ดังเช่น “สุนทรียศาสตร์แห่งการสงวนอารมณ์” (the aesthetics of reticence) ก็เป็นกระแสความคิดที่พ้องกับแนวทางของนักวรรณคดีตะวันตกในช่วงต้นศตวรรษที่ 20 และ “สุนทรียศาสตร์แห่งความไม่ต่อเนื่อง” (the aesthetics of discontinuity) ที่ผู้วิจัยค้นพบในละครพื้นบ้านของไทย ก็สามารถช่วยให้ความกระจ่างในเรื่องของละครตะวันตกได้เช่นกัน เป็นอันว่า ความสัมพันธ์ทางความคิดเชิงวิจารณ์ระหว่างไทยกับตะวันตกมิใช่เป็นจรรยาทางเดียว “มิตินานาชาติ” ในที่นี้จึงเป็นเรื่องของการแลกเปลี่ยนทางวัฒนธรรมและปัญญาความคิดในรูปของการวิจารณ์

สำหรับกิจกรรมด้าน *Cross-Cultural Studies* ที่ได้กล่าวมาแล้วในข้อ 6.4 ข้างต้น จัดได้ว่าเป็นความพยายามในการเดินสายกลางระหว่างไทยกับนานาชาติ สำหรับการศึกษา “ความเป็นอื่น” (alterity) ของวัฒนธรรมต่างชาติที่เอื้อให้เกิดการศึกษาเปรียบเทียบและช่วยให้รู้จักตนเองได้ดียิ่งขึ้นนั้น

โครงการฯ ได้จัดเสวนาเป็นการภายในร่วมกับอาจารย์ภาควิชาภาษาอังกฤษ คณะอักษรศาสตร์ มหาวิทยาลัยศิลปากร ซึ่งอาจถือได้ว่าเป็นการศึกษานำร่อง (pilot study) จากนั้นจึงได้จัด *Cross-Cultural Seminars* ที่มีวิทยากรและผู้เข้าร่วมจากหลายชาติ และผลจากการสัมมนาที่ดำเนินการไปแล้ว 5 ครั้งก็ยืนยันได้ว่า ทวิวัจนในทางศิลปะและวัฒนธรรมเกิดขึ้นได้จริง นอกจากนี้กิจกรรมดังกล่าวจะช่วยสร้างความเข้าใจในลักษณะข้ามวัฒนธรรมแล้ว ก็ยังเป็นเครื่องกระตุ้นให้เกิดความเข้าใจในวัฒนธรรมของตนได้ดียิ่งขึ้นด้วย หลายครั้งที่ผู้ร่วมสัมมนาชาวไทยมีความเห็นแตกต่างกัน และผู้ร่วมสัมมนาชาวตะวันตกโต้แย้งกันเองในประเด็นที่เกี่ยวกับวัฒนธรรมตะวันตก โดยที่ในบางครั้งคำตอบในประเด็นที่ได้โต้แย้งกันดังกล่าวมาจากผู้ที่มาจากต่างวัฒนธรรม ประสบการณ์จากการสัมมนาข้ามวัฒนธรรมยืนยันได้ว่า วัฒนธรรมแห่งการวิจารณ์อาจจะเบ่งบานในบริบทที่มีลักษณะพหุนิยมได้ดีกว่าในกรอบของวัฒนธรรมหรือสังคมหนึ่งเดียวเสียด้วยซ้ำ การจัดสัมมนาชุดดังกล่าวเป็นแรงกระตุ้นให้คณะผู้วิจัยย้อนกลับไปนำผลของการวิจัยในโครงการวิจัยเมธีอาวุโส ในหัวข้อ “กวีนิพนธ์ในฐานะพลังทางปัญญาของสังคมร่วมสมัยฯ” (2538-2541) มาวิเคราะห์หาทิศทางในการจัดทำหนังสือวิจารณ์กวีนิพนธ์เล่มใหม่ด้วยการนำตัวอย่างกวีนิพนธ์ร่วมสมัยทั้งของไทยและต่างประเทศมาศึกษาให้เห็นแนวทางร่วมอันจะนำไปสู่การสร้างทวิวัจนทางวัฒนธรรม โครงการนี้อยู่ในขั้นเริ่มดำเนินการ

อนึ่ง การที่โครงการวิจัยได้เชิญนักวิจารณ์และนักวิชาการต่างประเทศมาร่วมกิจกรรม ถือได้ว่าเป็นการสร้างเครือข่ายได้ในระดับหนึ่ง หัวหน้าโครงการได้รับเชิญจากสำนักงานกลางของสถาบันเกอเธ่ (Goethe-Institut) ให้เข้าร่วมโครงการวิจัยนานาชาติในหัวข้อ “พลังแห่งภาษา” โดยจะเสนองานวิจัยย่อยจากประสบการณ์ของโครงการฯ ในหัวข้อ “การวิจารณ์ของไทยในฐานะตัวเชื่อมต่อระหว่างวัฒนธรรมมุขปาฐะกับวัฒนธรรมลายลักษณ์ : กรณีศึกษา” (Die thailändische Kritik zwischen mündlicher Tradition und Schriftkultur : eine Fallstudie) อันจะเป็นการนำเสนอประสบการณ์จากโครงการวิจัยฯ ไปเสนอกับวงการวิชาการนานาชาติ โดยเป็นที่คาดหวังว่าประสบการณ์ของไทยจะให้มุมมองที่น่าสนใจต่อประชาคมดังกล่าว และในขณะเดียวกันการเรียนรู้จากประสบการณ์ของชาติอื่นก็อาจจะผลักดันให้เกิดการแสวงหาคำตอบใหม่ๆ ในกรอบของวัฒนธรรมไทยได้ด้วย นอกจากนี้ก็ยังได้รับเชิญให้นำประสบการณ์จากโครงการวิจัยฯ ไปเสนอในฐานะวิทยากรในการประชุมทางวิชาการเรื่อง “Critically Speaking : Asia & Europe Contemporary Performing Arts Colloquium” ณ ประเทศสิงคโปร์ 6 – 7 มิถุนายน 2548 เป็นที่สังเกตได้ว่าโจทย์ที่ฝ่ายผู้จัดตั้งขึ้นนั้นมีประเด็นที่พ้องกับโจทย์ของโครงการวิจัย “การวิจารณ์ในฐานะพลังทางปัญญา” อยู่มาก อาทิ ประเด็นที่ว่าด้วยผู้รับ คุณลักษณะของงานวิจารณ์ที่ดี ปัจจัยที่เป็นตัวกำหนดสถานะของการวิจารณ์ในปัจจุบัน และทิศทางในการพัฒนาวัฒนธรรมแห่งการวิจารณ์

ประเด็นที่เกี่ยวกับการเรียนรู้ในลักษณะข้ามชาตินั้น โครงการฯ มีประสบการณ์ที่น่าสนใจยิ่ง ซึ่งใคร่ขอนำมารายงานไว้ที่นี่ ในปี 2545 หัวหน้าโครงการได้รับเชิญจากมหาวิทยาลัยศิลปากร ให้แสดงปาฐกถาในการประชุมนานาชาติ ในหัวข้อ “Fervently Mediating : Criticism between the Artist and the Public” เมื่อปาฐกถาดังกล่าวได้รับการตีพิมพ์ไว้ในหนังสือ “The OVERSEAS International Art Project” บรรณาธิการวารสารทางวิชาการของเยอรมันชื่อ *Weimarer Beiträge* ได้ขอ

ไปแปลเป็นภาษาเยอรมันเพื่อเผยแพร่ โดยที่ยืนยันว่าประสบการณ์จากประเทศไทยในด้านของสภาวะและปัญหาของวงการศิลปะและการวิจารณ์ศิลปะเป็นประจักษ์จรรจงส่งให้สังคมเยอรมันได้เห็นภาพของตนเอง (Weimarer Beiträge 4/2004) ในส่วนที่เกี่ยวกับสาขาต่างๆ อดีตผู้วิจัยสาขาศิลปะการละคร อาจารย์ปาริชาติ จิ่งวิวัฒนาภรณ์ ได้ไปเสนอเอกสารเรื่อง "The Development of Theatre Criticism in Thailand" ในการประชุม Thai Studies Conference ณ มหาวิทยาลัย Northern Illinois University สหรัฐอเมริกา เมื่อวันที่ 3 – 6 เมษายน 2548 ซึ่งนับได้ว่าเป็นงานที่มีลักษณะบุกเบิกในกรอบของไทยศึกษานานาชาติ

10. หัยเชิงระเบียบวิธีวิจัย

การตั้งหัวข้อวิจัยที่มีลักษณะค่อนข้างเป็นนามธรรม เช่น "การวิจารณ์ในฐานะพลังทางปัญญาของสังคมร่วมสมัย" ย่อมเป็นสิ่งที่ท้าทายผู้วิจัยอยู่แล้ว เพราะคงไม่มีวิธีวิจัยสำเร็จรูปชุดใดที่จะตอบโจทย์วิจัยเรื่องนี้ได้อย่างสะดวกตาย โครงการภาคแรกเป็นการวิจัยเอกสาร (documentary research) โดยที่คณะผู้วิจัยสามารถใช้ประสบการณ์ทางวิชาการของตนเองเป็นหลักในการกำหนดคุณลักษณะของงานวิจารณ์ที่ทรงคุณค่า แล้วสำรวจงานวิจารณ์ทั้งของไทยและต่างประเทศ เพื่อเลือกเฟ้นงานจำนวนหนึ่งที่พิจารณาว่าทรงพลังทางปัญญามาวิเคราะห์ และรวบรวมไว้ในสรณิพนธ์ของ 4 สาขา จากนั้นก็ดำเนินการตามขั้นตอนทางวิชาการที่ยึดถือกันด้วยการตีพิมพ์เผยแพร่ผลการวิจัย เป็นการมอบส่งผลงานวิจัยให้แก่วงการวิชาการที่น่าจะได้รับประโยชน์จากงานวิจัย

การวิจัยภาค 2 เริ่มต้นจากข้อค้นพบของการวิจัยภาคแรกว่า วัฒนธรรมมุขปาฐะในการวิจารณ์มีความแข็งแกร่ง โดยที่คณะผู้วิจารณ์คาดการณ์ว่า ความรู้และภูมิปัญญาที่แสดงออกด้วยการวิจารณ์มุขปาฐะจะเป็นพลังทางปัญญาที่สำคัญไม่น้อยกว่าองค์ความรู้ในรูปของลายลักษณ์ แต่โลกของมุขปาฐะเป็นโลกที่ดำเนินไปโดยปราศจากแบบแผนที่ตายตัว การจะตั้งจุดหมายปลายทางให้ชัดเจนยิ่งการวิจัยทางวิทยาศาสตร์ย่อมเป็นไปได้ การวิจัยภาค 2 จึงมีลักษณะของการแสวงหา (exploratory) คือเป็นทั้งการแสวงหาความรู้ และการแสวงหาประสบการณ์ที่ก่อให้เกิดความรู้ จะขอยกตัวอย่างที่เป็นรูปธรรม ผู้วิจัยสาขาทัศนศิลป์ต้องพยายามติดตามข่าวสารที่เกี่ยวกับนิทรรศการงานศิลปะที่มีผู้จัดขึ้นเป็นจำนวนมาก เพราะไม่มีหน่วยงานใดไม่ว่าจะเป็นของรัฐหรือเอกชนซึ่งเป็นแหล่งข้อมูลกลางที่จะประกาศให้ทราบล่วงหน้าได้นานๆว่าจะมีการจัดนิทรรศการใด ขึ้นเมื่อใด ณ ที่ใด จึงต้องลองผิดลองถูกด้วยการไปชมนิทรรศการเพื่อให้เกิดความแน่ใจว่านิทรรศการดังกล่าวจะเอื้อให้เกิดการแสดงออกซึ่งทัศนะวิจารณ์ได้ จากนั้นจึงเตรียมการจัดการเสวนาหรือสัมมนาขึ้น ซึ่งในหลายๆกรณีก็มีเวลาเตรียมตัวน้อยมาก จะมีก็แต่นิทรรศการบางรายการที่มีการออกกำหนดการล่วงหน้า และมีการจัดพิมพ์สูจิบัตรออกมาเป็นอย่างดี ช่วยให้ผู้วิจัยและผู้ร่วมเสวนา/สัมมนาได้มีเวลาศึกษางานล่วงหน้า ทั้งด้วยการไปชมนิทรรศการด้วยตนเอง และการศึกษาเอกสารดังเช่นในกรณีของนิทรรศการ "Identities versus Globalisation" ซึ่งมูลนิธิ Heinrich Böll จากเยอรมนีเป็นผู้จัดขึ้น และโครงการฯก็สามารถจัด Cross-Cultural Seminar ที่มีผู้ร่วมสัมมนาจากหลายชาติ ก่อให้เกิดทวิวัจน (dialogue) ในลักษณะข้ามชาติที่น่าสนใจยิ่ง จากนั้นจึงนำข้อมูลจากการวิจารณ์เชิงมุขปาฐะไปวิเคราะห์และสังเคราะห์ออกมาเป็นลายลักษณ์ ตลอดจนได้นำผล

การสัมมนาครั้งนี้ไปศึกษาเปรียบเทียบกับสัมมนาข้ามชาติในครั้งอื่นๆ ซึ่งจะได้ตีพิมพ์ออกมาเป็นหนังสือเล่มชื่อ *Criticism as Cross-Cultural Encounter*

ในกรณีอื่นๆ คณะผู้วิจัยจำเป็นต้องใช้วิธีการ “ชวนไปดู” หรือ “ชวนไปชม” โดยมีการเชื้อเชิญบุคคลทั่วไปให้ร่วมเสวนาแบบเปิด ณ สถานที่แสดง ซึ่งในกรณีเช่นนี้ ผู้วิจัยไม่สามารถคาดคะเนได้ล่วงหน้าว่า ผู้ร่วมเสวนาจะร่วมแสดงทัศนะวิจารณ์ได้มากน้อยหรือเข้มข้นเพียงใด ผู้วิจัยจึงต้องทำหน้าที่หลายประการไปพร้อมกัน คือต้องทำหน้าที่เป็นผู้ตั้งโจทย์ ตั้งกรอบของการเสวนา หรือตั้งคำถาม แล้วกระตุ้นให้เกิดการแสดงความคิดเห็น รวมทั้งสรุปประเด็น จากนั้นจึงนำผลการเสวนาที่ได้บันทึกเสียงไว้ไปวิเคราะห์และสังเคราะห์เพื่อหาข้อสรุปรวม อาจกล่าวได้ว่าศักยภาพในการดัน (improvise) อันเป็นคุณสมบัติของวงการศิลปะไทยแต่เดิมมาได้รับการมาปรับใช้ให้เป็นกลไกในการวิจัยด้วย สาขาศิลปะการละครก็ใช้วิธีการในทำนองเดียวกันนี้ คือ ผู้วิจัยได้รับเชิญให้เป็นผู้วิจารณ์การแสดงละคร ในเทศกาลละครกรุงเทพปี2547อันเป็นการวิจารณ์ (สด)หลังการแสดงละครรวม 2 ครั้ง นอกจากเป็นผู้นำร่องในการวิจารณ์แล้ว ก็ยังต้องทำหน้าที่เป็นผู้กระตุ้น (animator) ให้ผู้ชมที่อยู่ร่วมการเสวนาให้แสดงความคิดเห็นเชิงวิจารณ์ ซึ่งปรากฏว่าการสนทนาในบรรยากาศที่ไม่เป็นทางการเช่นนี้ช่วยให้เกิดทวิวิจน์ระหว่างผู้ชมกับผู้แสดง และระหว่างผู้ชมด้วยกันเองที่มีชีวิตชีวาและมีเนื้อหาที่เข้มข้นเป็นอย่างยิ่งเท่ากับเป็นการยืนยันว่า วัฒนธรรมมุขปาฐะเป็นตัวกระตุ้นให้เกิด“ประชาคมการวิจารณ์”ขึ้นมาได้ แต่ถ้าปราศจากการวิจัย ประสบการณ์ที่เป็นการเรียนรู้ร่วมกันที่กล่าวมานี้ก็คงสูญสลายไป การวิจัยมีข้อผูกพันกับวัฒนธรรมลายลักษณ์อย่างเลี่ยงไม่ได้ เพราะผลการวิเคราะห์ประสบการณ์ดังกล่าวย่อมต้องสื่อด้วยลายลักษณ์ เป็นอันว่าวัฒนธรรมมุขปาฐะกับวัฒนธรรมลายลักษณ์สองทางให้แกกันในรอบของการวิจัยที่ว่าด้วยการวิจารณ์

โดยทั่วไป ผู้ที่อยู่ในวงการวิจัยมักจะยึด “วิธีการทางวิทยาศาสตร์” เป็นหลักในการแสวงหาวิเคราะห์ และสังเคราะห์ความรู้ โดยมักจะเชื่อว่าข้อสรุปที่น่าเชื่อถือย่อมจะต้องตั้งอยู่บนพื้นฐานของประสบการณ์ที่พ้องกันและเกิดขึ้นซ้ำกันจนผู้วิจัยหาข้อสรุปที่เป็นกฎเกณฑ์ได้ โลกของศิลปะมิได้เป็นเช่นนั้น และการวิจัยในเรื่องของการวิจารณ์ศิลปะก็ย่อมจะต้องทำความเข้าใจกับธรรมชาติของศิลปะให้ถ่องแท้ ประสบการณ์ทางศิลปะมีความเป็นหนึ่ง นั่นก็คือผู้วิจัยแต่ละคนที่ได้สัมผัสกับงานชิ้นหนึ่งย่อมจะได้รับประสบการณ์ทางสุนทรียะและทางด้านอารมณ์ความรู้สึกที่แตกต่างกัน การที่ผู้ที่ได้สัมผัสกับงานศิลปะชิ้นนั้นหลายคนลงความเห็นพ้องกันว่าชอบงานนั้นหรือยกย่องงานนั้นว่าดี มีคุณค่า มิได้หมายความว่าประสบการณ์ของผู้รับเป็นประสบการณ์เดียวกัน อันอาจเทียบเคียงได้กับผลการวิจัยทางวิทยาศาสตร์ การวิจารณ์ศิลปะให้ความเคารพต่อเอกลักษณ์ของประสบการณ์ ผู้วิจัยเรื่องการวิจารณ์ศิลปะย่อมไม่เรียกร้องความเห็นที่เป็นหนึ่งเดียว (consensus) แต่จะให้น้ำหนักต่อความสามารถในการแสดงออกซึ่งเอกลักษณ์ของประสบการณ์นั้น การวิจัยเรื่องการวิจารณ์จึงมุ่งเน้นการเชื่อมโยงประสบการณ์ของปัจเจกบุคคล คือเรียกร้องให้ผู้รับงานศิลปะสามารถสื่อประสบการณ์ของตนออกมาให้ได้ในลักษณะที่เป็นเหตุเป็นผลพอที่จะให้ผู้อื่นเข้าใจได้ วิธีการของการวิจัยจึงเป็นเรื่องของการกระตุ้นให้เกิดทวิวิจน์ของประสบการณ์ทางศิลปะ ซึ่งน่าจะได้ผ่านกระบวนการของการครุ่นคิดพินิจ (reflection) จนก่อรูปขึ้นเป็นวาทกรรมเชิงวิจารณ์ได้ นักวิจัยจะหาข้อสรุปได้จากสิ่งที่นักวิจารณ์เยอรมัน

ในยุคโรแมนติก ฟรีดริช ชเลเกล (Friedrich Schlegel) เรียกว่า “ความต่อเนื่องแห่งการครุ่นคิดพินิจนึก” ซึ่งในกรณีที่ว่าความต่อเนื่องมิใช่ความพ้องกันหรือเหมือนกันของประสบการณ์จากการทดลองทางวิทยาศาสตร์

ถ้าจะถามว่าการวิจัยการวิจารณ์จะมีลักษณะที่เป็นการทดลอง (experimental) ได้หรือไม่ คำตอบก็คงจะเป็นว่า ได้ แต่การทดลองที่ว่านี้ก็แตกต่างจากการทดลองทางวิทยาศาสตร์อีกเช่นกัน จะขอยกตัวอย่างที่เป็นรูปธรรมจากโครงการวิจัยภาค 2 นักวิจารณ์ในฐานะผู้รับกระทำกิจที่ถือว่าเป็นหน้าที่หลักของการวิจารณ์ คือ การตีความงานศิลปะ และการตีความนี้ก็เป็นกิจของผู้รับในฐานะปัจเจกบุคคลสารที่ผู้สร้างส่งมายังผู้รับและที่ผู้รับตีความออกมานั้นย่อมมีความเป็นหนึ่งอยู่แล้ว งานศิลปะที่ยิ่งใหญ่มักจะเอื้อให้เกิดความตีความได้อย่างไม่รู้จบ การตีความที่แตกต่างออกไปจากแนวทางที่ผู้รับส่วนใหญ่ได้กระทำเอาไว้เรียกว่า *การตีความใหม่* ซึ่งย่อมจะเกิดขึ้นด้วยสาเหตุ 2 ประการ คือ ประการแรก เป็นการเลียงไม่ได้ที่ผู้รับจะพินิจงานศิลปะจากมุมมองของตน ซึ่งก็เลียงไม่ได้อีกเช่นกันที่จะมีความผูกพันอยู่กับสิ่งแวดล้อมทางสังคม วัฒนธรรมและกระแสความคิดที่ *ปลายทาง* (ไม่ว่าประวัติศาสตร์ศิลปะจะประสบความสำเร็จในการพรรณนาสถานะต้นกำเนิด ณ *ต้นทาง* ของงานศิลปะเพียงใด) ประการที่ 2 เป็นเรื่องของจุดเน้นที่ผู้รับแต่ละคนคิดว่าเป็นสารที่บอกความอันลึกสำคัญที่สุดต่อผู้วิจัย ณ *ปลายทาง* กลุ่มผู้วิจัยในสาขาการวิจารณ์วรรณศิลป์มีผลงานการวิจารณ์ที่จัดได้ว่าเป็นการตีความใหม่ที่น่าสนใจยิ่ง ในส่วนที่เกี่ยวกับเรื่องสั้นและนวนิยายไทย ดังปรากฏในหนังสือ *มองข้ามบ้านนักเขียนฯ* (2547) และ *ทางสายใหม่แห่งวรรณกรรมไทยฯ* (2548) การตีความที่ว่านี้ยังถือว่าเป็นกิจของผู้รับ ในขณะที่ *ศิลปะการแสดง* ไม่ว่าจะเป็นละครหรือสังคีตศิลป์ ผู้แสดงย่อมต้องนำเอางานที่มีผู้สร้างไว้แล้วมาแสดงสู่สาธารณชน การตีความจึงเป็นสิ่งที่เกิดขึ้นโดยอัตโนมัติ และการตีความใหม่ก็ถือได้ว่าเป็นกลไกที่ทำให้งานต้นแบบยังดำรงความสดใหม่ไว้ได้ ณ *ปลายทาง* กลุ่มผู้วิจัยสาขาการวิจารณ์สังคีตศิลป์ ได้พยายามศึกษาลักษณะของการตีความใหม่ในส่วนที่เกี่ยวกับเพลงไทยสากลที่พิจารณาแล้วเห็นว่าเป็นการเสริมคุณค่าให้แก่งานต้นแบบ คือมิใช่เป็นการบิดเบือนงานเหล่านั้น และก็สังเกตได้ว่า ศิลปินที่ตีความใหม่ได้อย่างน่าสนใจมักเป็นผู้ที่เข้าใจงานต้นแบบอย่างลึกซึ้ง จึงจะสามารถตีความใหม่ได้ การตีความใหม่จึงเป็นผลของการศึกษาตัวงานให้ถ่องแท้แล้วจึงครุ่นคิดพินิจนึกหาแนวทางใหม่ที่เป็นของตนเอง ปรากฏการณ์ที่น่าสนใจยิ่ง คือการที่ศิลปินผู้ขับร้องคนเดียวกันปรับเปลี่ยนการตีความเพลงจากที่ตนได้บันทึกเสียงเอาไว้ในอดีต และเมื่อผู้วิจัยได้วิเคราะห์การตีความใหม่ของศิลปินคนนั้นแล้ว ก็สังเกตได้ว่า กระบวนการตีความใหม่เป็นส่วนหนึ่งของ *กระบวนการค้นพบตัวเองอันบ่งชี้ถึงวุฒิภาวะ* ในทางศิลปะของศิลปินผู้นั้น ดังที่หัวหน้าโครงการได้วิเคราะห์ไว้ในหนังสือจาก *แผ่นดินแม่สู่แผ่นดินอื่น* (2548)

จากการตีความใหม่ของศิลปินผู้ตีความ (interpretative artist) เราก็คงจะย้อนกลับไปถึงศิลปินผู้สร้างงานต้นแบบได้ ในการประชุมใหญ่ประจำปีครั้งที่ 2 เมื่อเดือนมิถุนายน 2547 คณะผู้วิจัยได้เชิญให้ศิลปิน 2 กลุ่ม นำผลงานสร้างสรรค์ที่เกิดจากการตีความใหม่มาเสนอต่อที่ประชุม งานทั้ง 2 ชุดเป็นการนำพระราชนิพนธ์ *เงาะป่า* มาตีความใหม่ และสร้างใหม่ งานชิ้นแรกเป็นการนำบทละครต้นแบบมาเล่าใหม่โดยใช้เครื่องดนตรีตะวันตกประสมกับเครื่องสายไทยและการขับร้องแนวเพลงไทยเดิม ซึ่งแม้จะมีมิใช่เป็นการแสดงที่เป็นละคร แต่ลักษณะที่เป็นละครอันแสดงออกด้วยคีตศิลป์สามารถกระตุ้น

จินตนาการและอารมณ์ความรู้สึกของผู้ฟังได้อย่างดีเยี่ยม งานชิ้นที่ 2 เป็นงานที่คณะผู้วิจัยเชื่อเชิญให้นักแสดง 3 คน สร้างขึ้นใหม่ โดยกำหนดหัวข้อว่า “จากป่าซาไกสู่ป่าคอนกรีต” เป็นการตีความใหม่ซึ่งเน้นประเด็นที่แฝงอยู่ในบทพระราชนิพนธ์ แต่อาจไม่โดดเด่นนักในงานต้นแบบ นั่นคือ “ทุกข์ของคนเป็น” ซึ่งหมายถึง พ่อแม่ของตัวเอกที่ต้องเสียลูกผู้เป็นที่รักของตนไป จากจุดเน้นใหม่นี้ ผู้สร้างบท (ซึ่งเป็นศิลปินกลุ่มเดียวกับผู้แสดง) ได้ส่งสารที่เกี่ยวกับความโหดเหี้ยมในสังคมสมัยใหม่อันรวมถึงผลของสงครามมายังผู้ชม ส่วนที่น่าสนใจยิ่งและกระตุ้นให้เกิดการวิจารณ์ (สด) หลังการแสดง คือการนำวรรณศิลป์ นาฏศิลป์ ดุริยางคศิลป์ และทัศนศิลป์ มาประสานกันในการแสดงครั้งนี้ เทคนิคการแสดงแผนใหม่ช่วยให้การสื่อสารกับผู้รับรุ่นใหม่ดำเนินไปได้อย่างดีเยี่ยม ข้อสรุป ณ ที่นี้จึงเป็นว่า การสร้างใหม่ตั้งอยู่บนรากฐานของ การตีความใหม่ คือศิลปินศึกษางานดั้งเดิมในฐานะผู้รับที่เปี่ยมด้วยวิจารณญาณเสียก่อน (คือทำหน้าที่นักวิจารณ์ที่ดีเสียก่อน) จากนั้นจึงสร้างงานที่เป็นของตนขึ้นใหม่ได้ที่มีใช้ทั้งการลอกเลียนและมีใช้ทั้งการบิดเบือนของเดิม กระบวนการทดลองที่กล่าวมานี้ น่าจะเป็นต้นแบบของประสบการณ์ (heuristic model) ที่ควรได้มีการนำไปขยายผลโดยกลุ่มอื่นและในวาระอื่น โดยที่เราจะต้องตระหนักว่า การเรียนรู้ในที่นี้มีใช่เป็นการนำต้นแบบไปผลิตซ้ำ แต่เป็นการเรียนรู้ทิศทางและวิธีการที่น่าจะกระตุ้นให้เกิดการสร้างประสบการณ์ขึ้นใหม่ได้ (ซึ่งย่อมจะต้องมีอัตลักษณ์ของตนเองอย่างหลีกเลี่ยงไม่ได้เช่นกัน)

ตัวอย่างที่เสนอมาช่างต้นนี้ยืนยันให้เห็นได้ว่า การวิจัยและพัฒนา เป็นสิ่งที่เป็นไปได้ในกรอบของมนุษยศาสตร์และศิลปะที่มีระเบียบวิธีวิจัยของตนเองอันแตกต่างจากวิธีการทางวิทยาศาสตร์ เป็นที่แน่ชัดว่า กระบวนการสร้างประสบการณ์ในลักษณะดังกล่าว กระตุ้นให้เกิดการวิจารณ์ได้อย่างแน่นอน และการวิจารณ์ที่เกิดขึ้นในกลุ่มคนจำนวนไม่มากนักที่มีลักษณะเป็นประชานิยมมักจะไม่พลาดเป้า และมีความเข้มข้นทางความคิดในระดับที่น่าพึงพอใจ คณะผู้วิจัยจำต้องรับสภาพความเป็นจริงว่า ความคาดหวังที่จะสกัดความรู้จาก *สภาวะที่เป็นอยู่* จำเป็นต้องได้รับการทดแทนจากการวิจัยเชิงพัฒนาที่มุ่งสร้าง *สภาวะที่ควรเป็น* มากกว่า

11. ข้อสังเกตทั่วไป ปัญหา และอุปสรรค

บทสังเคราะห์นี้จำเป็นต้องจบลงด้วยการประเมินตนเอง คณะผู้วิจัยจำต้องรับสภาพความเป็นจริงว่าข้อจำกัดที่เห็นได้ชัดก็คือ โครงการที่ว่าด้วยการวิจารณ์อันเป็นกิจที่น่าจะมีลักษณะสาธารณะ กลับได้สัมผัสมหาชน (public) ผู้รับการวิจารณ์ในวงแคบ นอกจากนี้การสร้างศักยภาพในการวิจารณ์ที่อิงมุขปาฐะก็ยังคงอยู่ในวงจำกัด แต่ในข้อจำกัดดังกล่าว คณะผู้วิจัยก็อาจประสบความสำเร็จบ้างในการสร้างเครือข่ายในระดับบุคคลและในระดับกลุ่มที่มีความตื่นตัวในวัฒนธรรมในวัฒนธรรมแห่งการวิจารณ์อย่างแท้จริง ระบบ “มนุษย์สัมผัสมนุษย์” อาจล้าสมัยไปแล้ว และผู้วิจัยก็ต้องยอมรับโดยดุษณีว่า ขาดความชัดเจนในการที่จะสร้างมิตรภาพอันลึกซึ้งกับสื่อร่วมสมัยในสังคมไทย ปรัชญาการที่น่าสนใจสำหรับสังคมไทยก็คือ การก้าวกระโดดจากวัฒนธรรมมุขปาฐะไปสู่โลกของข้อมูลข่าวสารและเทคโนโลยีการสื่อสาร (information technology) โดยมีได้มีโอกาสสร้างความแข็งแกร่งให้แก่วัฒนธรรมลายลักษณ์นั้นเป็นข้อเสียเปรียบอย่างเห็นได้ชัด เพราะสื่อ(อันรวมถึงสื่อสิ่งพิมพ์)ไม่มีโอกาสที่จะได้เพาะตัวเองขึ้นมาให้

เป็นพลังทางปัญญาของสังคม อุปสรรคที่ขัดขวางพัฒนาการของการวิจารณ์ อาจเป็น “ศัตรูที่ลึ้นไหล” ซึ่งเรามองไม่เห็นตัวเพราะแฝงอยู่ในทุกๆ อนุของลัทธิบริโภคนิยม ที่ต้องการครอบงำชนด้วยกลไกของการโฆษณาเพื่อก่อให้เกิดกระบวนการบริโภคและกระบวนการเสพที่มีต้องพึ่งพิจาณญาณ ถึงกระนั้นก็ดี ผู้วิจัยก็ต้องตัดสินใจที่จะย้อนกลับไปหาวิธีการของการถ่ายทอดความรู้ในสังคมแบบประเพณีคือ ยึดความแข็งแกร่งของวัฒนธรรมลายลักษณ์อักษรที่ผลงานลงไว้เป็นหนังสือ ซึ่งสามารถผลิตได้เกินเป้าหมายที่ตั้งไว้แต่เดิม (คือตั้งเป้าไว้ที่จำนวน 10 แต่สร้างได้ 14 เล่ม) การสื่อความด้วยหนังสือคือการสร้างทิวทัศน์กับผู้อ่านนิรนาม และคนรุ่นหลัง (posterity) ซึ่งก็อาจจะเป็นการที่กักเอาไว้หนังสือที่สร้างขึ้นมานี้จะไม่ล้าสมัยเร็วเกินไป

ในส่วนที่เกี่ยวกับการจัดการความรู้ด้านการวิจารณ์นั้น ผู้ที่ได้มาร่วมกิจกรรมของโครงการมักจะให้ข้อเสนอเดียวกันซ้ำแล้วซ้ำอีก คือ เรียกร้องให้คณะผู้วิจัยทำหน้าที่เป็น “สถาบัน” กลางในด้านของศูนย์ข้อมูล (clearing house) ในการสร้างองค์ความรู้และเผยแพร่ความรู้ แต่โครงการวิจัยไม่มีกลไกถาวรในการดำเนินงาน เป็นเพียงกลุ่มนักวิชาการที่มารวมตัวกันอย่างหลวมๆ ด้วยการสนับสนุนของกองทุนสนับสนุนการวิจัย (สกว.) มีระยะเวลาของการดำเนินงานที่มีวันสิ้นสุด ความคิดในเชิงวิทยาศาสตร์ที่ว่าเมื่อได้สร้างความรู้ขึ้นและตีพิมพ์เผยแพร่ไปแล้ว ความรู้นั้นจะซึมซับไปในวงการโดยอัตโนมัติและสร้างประโยชน์ด้วยกลไกของวงวิชาการที่มีอยู่แล้วนั้น ประสบการณ์ของคณะผู้วิจัยมิได้เป็นเช่นนั้น การจะหวังพึ่งกลไกใดๆ ในการขยายผลการวิจัยไปในระบบการศึกษา หรือไปในสังคมโดยทั่วไป เป็นสิ่งที่มีอาจเกิดได้เองโดยธรรมชาติ วัฒนธรรมของสังคมไทยร่วมสมัยในส่วนที่เกี่ยวกับการผลิตความรู้ เผยแพร่ความรู้ และการนำความรู้ไปใช้ก็คือ ผู้แสวงหาความรู้ ผู้ผลิตความรู้ ผู้เผยแพร่ความรู้ และผู้นำความรู้ไปใช้ จำต้องเป็นบุคคลหรือกลุ่มบุคคลเดียวกัน คือต้องทำหน้าที่ให้ครบวงจร คณะผู้วิจัยอาจมีความชัดเจนในด้านการแสวงหาความรู้และผลิตความรู้ แต่ขาดเครื่องมือและกลไกในการนำความรู้ไปเผยแพร่และไปใช้ประโยชน์โดยตรง ประสบการณ์ล่าสุดของการที่ต้องทำหน้าที่ “เปิดตัวหนังสือ” ในกรอบของ “สัปดาห์หนังสือแห่งชาติ” เมื่อวันที่ 1 เมษายน 2548 ให้แก่ผลงานการวิจัยของตนเองเป็นประสบการณ์ใหม่ที่ผู้วิจัยส่วนหนึ่งยังไม่คุ้นชิน เพราะมีลักษณะคล้ายการโฆษณาสินค้า แต่ในท้ายที่สุด การที่ได้สัมผัสกับผู้มาร่วมรายการซึ่งส่วนหนึ่งเป็น “ลูกค้าหน้าใหม่” ผู้ซึ่งพร้อมที่จะให้คำแนะนำอันสร้างสรรค์ ก็สามารถสร้างไอรุ่นแห่งมิตรภาพขึ้นมาได้ในระบบ “มนุษย์สัมพันธ์มนุษย์” ในท้ายที่สุด กลุ่มนักวิชาการที่อาสาเข้ามาทำงานวิจัยเรื่อง “การวิจารณ์ในฐานะพลังทางปัญญาของสังคมร่วมสมัย” ต่อเนื่องกันมา 2 ภาค รวมเวลา 6 ปีก็คงจะต้องเลือกทางเดินอันเป็นอุดมคติ นั่นคือ สนทนากับผู้อ่านนิรนามและกับคนรุ่นหลังดังที่กล่าวไว้ข้างต้น และจำต้องกล่าวซ้ำอีก

12. ทิศทางในอนาคต

12.1 ในด้านของเนื้อหา คณะกรรมการกำกับทิศทางซึ่งมีหน้าที่กำกับดูแลการดำเนินงานของโครงการวิจัยได้ให้คำแนะนำว่า โครงการฯ จะพิจารณาปรับทิศทางการดำเนินการในอนาคตให้ครอบคลุมการวิจารณ์ศิลปะในอีก 3 มิติ คือ

12.1.1 ศิลปะประเพณีของไทย

12.1.2 ศิลปะพื้นบ้านของไทย

12.1.3 ศิลปะที่ได้รับความนิยมสูงในสังคม เช่น ภาพยนตร์

นอกจากนี้ โครงการยังได้รับข้อเสนอจากผู้ที่ได้มาร่วมกิจกรรมของโครงการในช่วง 3 ปี ที่ผ่านมา ให้พิจารณาขยายขอบเขตของการวิจารณ์เพิ่มเติม คือ

12.1.4 สถาปัตยกรรม

12.1.5 วรรณกรรมเยาวชน

ปัญหาที่ผู้วิจัยจะต้องพิจารณาให้ถ่องแท้ก็คือ การแสวงหาวิธีวิจัยที่เหมาะสมกับประเภทของกิจกรรมต่างๆ ที่ได้รับการเสนอเพิ่มเติมมา

12.2 ดังที่ได้ชี้แจงไว้ในบทที่ 5 ที่ว่าด้วย “นัยทางการศึกษา” โครงการวิจัยฯ ได้เปิดประเด็นไว้เป็นจำนวนมาก ทั้งที่เป็นประเด็นหลักๆ และประเด็นย่อยที่น่าจะได้รับการปรับให้เป็นโจทย์การวิจัยต่อเนื่องไปได้ในอนาคต จะขอให้ตัวอย่างประเด็นที่สำคัญๆ มาดังนี้

12.2.1 มโนทัศน์ที่ว่าด้วยมหาชน (public) ของงานศิลปะและของงานวิจารณ์ในสังคมร่วมสมัย

12.2.2 ความสัมพันธ์ระหว่างวัฒนธรรมการอ่านกับวัฒนธรรมการวิจารณ์

12.2.3 ความสัมพันธ์ระหว่างความเข้มข้นของการสร้างสรรค์กับความถี่ของการวิจารณ์

12.2.4 ความสัมพันธ์ระหว่างความแข็งแกร่งของวิทยาการทางศิลปะกับความเข้มข้นของการวิจารณ์

12.2.5 ความอยู่รอดของการวิจารณ์ในกระแสบริโภคนิยม

12.2.6 ความถดถอยของพลังแห่งภาษาในยุคของข้อมูลข่าวสาร

ฯลฯ

12.3 ในส่วนที่เกี่ยวกับการเผยแพร่งาน มีข้อเสนอให้โครงการจัดทำนิตยสารด้านการวิจารณ์ขึ้นเอง เพื่อขจัดปัญหาในเรื่องพื้นที่ของงานวิจารณ์ซึ่งมีอยู่จำกัดมากในสื่อสิ่งพิมพ์ปัจจุบัน เรื่องนี้ยังมีได้มีการพิจารณากันอย่างจริงจัง อาจเริ่มต้นได้ด้วยการปรับ “จุลสาร” ของโครงการฯ ให้ทำหน้าที่เป็นนิตยสารการวิจารณ์ที่ทิศทางชัดเจนขึ้น

12.4 คณะผู้วิจัยจะต้องหารือกับ สกว. ในเรื่องของรูปแบบ และทิศทางของการดำเนินงานในขั้นต่อไป รวมทั้งความเป็นไปได้ในการที่จะได้รับการสนับสนุน

ภาคผนวก

มโนทัศน์หลักของการวิจารณ์

ในการวิจัยในโครงการ “การวิจารณ์ในฐานะพลังทางปัญญาของสังคมร่วมสมัย” คณะผู้วิจัยได้กำหนดมโนทัศน์ที่สำคัญๆเอาไว้เพื่อให้การศึกษาค้นคว้าดำเนินไปอย่างมีแบบแผนและมีเอกภาพ คำว่ามโนทัศน์ (concept) หมายถึง หลักการหรือความคิดที่ใช้เป็นกรอบในการวิเคราะห์ประสบการณ์ จะขอแจกแจงมโนทัศน์ที่สำคัญๆ พร้อมวิเคราะห์ตัวอย่าง เพื่อให้เกิดความกระจ่างไว้ดังนี้

1. การวิจารณ์

ในผลงานของหัวหน้าโครงการชื่อ *วรรณคดีวิจารณ์และวรรณคดีศึกษา* (2514,2520) ผู้เขียนใช้คำว่าวรรณคดีวิจารณ์ในความหมายที่กว้างที่สุด อันได้แก่ “ความคิดเห็นเกี่ยวกับวรรณคดี”⁽¹⁾ ถ้าจะขยายความให้ครอบคลุมศิลปะแขนงอื่นๆ ก็จำเป็นจะต้องให้นิยามว่า “ความคิดเห็นที่เกี่ยวกับศิลปะ” ความหมายที่กว้างเช่นนี้อาจไม่เพียงพอสำหรับการวิจัยซึ่งจำเป็นต้องหาข้อสรุปที่ชัดเจน คณะผู้วิจัยจึงได้ขยายความมโนทัศน์เรื่องวิจารณ์ออกไปดังนี้คือ “การวิจารณ์หมายถึง การแสดงความคิดเห็นเกี่ยวกับงานศิลปะ บริบทของศิลปกรรมและ/หรือปัจจัยอื่นๆที่เกี่ยวข้อง เพื่อสร้างความเข้าใจในความหมายและความสำคัญในคุณค่าของตัวงานตลอดจนศิลปะโดยทั่วไป นอกจากนี้ยังอาจรวมถึงการแสดงทัศนะที่เกี่ยวกับความสัมพันธ์ระหว่างศิลปะกับชีวิตและสังคมอีกด้วย”⁽²⁾ จะเห็นได้ว่า กิจกรรมการวิจารณ์มีขอบเขตกว้างขวาง เพราะมิใช่แต่เป็นการวิจารณ์ตัวงานศิลปะเท่านั้น หากแต่รวมถึงปัจจัยอื่นๆที่เกี่ยวข้องด้วย อาทิ สิ่งแวดล้อมทางวัฒนธรรมและสังคม ประวัติหรือชีวประวัติของศิลปิน แนวความคิดของกลุ่มผู้รับงาน ตลอดจนความเปลี่ยนแปลงทางประวัติศาสตร์ ยิ่งไปกว่านั้น นิยามที่กล่าวมานี้ยังเปิดทางให้ได้พิจารณาถึงความสัมพันธ์ระหว่างงานศิลปะหรือศิลปะในองค์รวมกับชีวิตและสังคมอีกด้วย นิยามดังกล่าวมีนัยสำคัญที่เราอาจมองข้ามได้ นั่นก็คือความชัดเจนในการวิจารณ์ศิลปะเอื้อต่อการวิจารณ์ชีวิตและสังคมได้ด้วย หมายความว่า การวิจารณ์เป็นเครื่องมืออันดียิ่งสำหรับการศึกษาที่จะสร้างปัญญาให้แก่บุคคลในสังคม เพื่อใช้ในการดำรงชีวิตในฐานะสมาชิกที่ดีของสังคมทั้งนี้และทั้งนั้นก็เพราะการวิจารณ์มุ่งเน้นการสร้างความเข้าใจในความหมายและความสำคัญในคุณค่าของประสบการณ์ เราอาจสรุปได้ว่า ถ้าบุคคลใดเข้าใจในความหมายและสำคัญในคุณค่าของศิลปะแล้วก็ย่อมจะสามารถปรับตัวและสร้างศักยภาพให้แก่ตนเองในการเข้าใจและเล็งเห็นคุณค่าต่างๆในชีวิตและสังคมได้ด้วย เราคงจะปฏิเสธไม่ได้ว่านั่นคือแนวคิดที่เป็นอุดมคติ

2. ผู้สร้าง

งานศิลปะเป็นผลงานของมนุษย์ ธรรมชาติอาจมีความงามอยู่ในตัว แต่ความงามดังกล่าวมิใช่ความงามทางศิลปะ มนุษย์เป็นผู้นำวัตถุ(ดิบ)ที่มีอยู่ในธรรมชาติมาหล่อหลอมขึ้นให้เป็นงานศิลปะที่มี

ความงามหรือสร้างความประทับใจให้แก่ผู้อื่นได้ ประติมากรสามารถนำดินเหนียวมาปั้นผลงานที่สร้างความสะท้อนใจให้แก่ผู้คนจำนวนมากได้ นักร้องสามารถใช้เสียงที่ติดตัวมาโดยธรรมชาติในการเร้าอารมณ์ให้แก่ผู้ฟัง ผู้สร้างจึงมีบทบาทที่สำคัญในวงการศิลปะ จริงอยู่ แต่เดิมการสร้างหรือประดิษฐ์ผลงานขึ้นมาอาจเป็นไปเพื่อประโยชน์ใช้สอย งานศิลปะจึงมิได้ปฏิเสธประโยชน์ใช้สอยมาแต่เดิม ช่างต่อเรือทำหน้าที่เป็นช่างที่จะต้องสร้างพาหนะทางน้ำขึ้นมาที่นำไปใช้ประโยชน์ได้ แต่ก็อดไม่ได้ที่จะแต่งเติมบางส่วนของเรือให้เกิดความงามอันเกินจากประโยชน์ใช้สอยที่เป็นวัตถุประสงค์ดั้งเดิม ส่วนเกินที่กล่าวมานี้เป็นตัวเสริมค่าให้แก่งาน เป็นส่วนที่ผู้ทำงานศิลปะให้เสรีภาพแก่ตนเอง แต่เสรีภาพดังกล่าวก็ย่อมต้องมีขอบเขต สถาปนิกย่อมจะต้องใช้เสรีภาพอย่างชาญฉลาดโดยคำนึงถึงความเป็นไปได้ในการก่อสร้าง เพราะถ้าออกแบบที่ตนเองคิดว่างามงดโดยไม่คำนึงถึงความคงทนถาวร สิ่งก่อสร้างดังกล่าวก็อาจจะพังทลายลงมาเป็นอันตรายต่อผู้คนได้ ดังที่ปรากฏอยู่เป็นครั้งคราว ถึงกระนั้นก็ตาม ในประวัติศาสตร์ของศิลปะ มโนทัศน์ที่ว่าด้วยผู้สร้างมีพัฒนาการไปในแนวทางที่จะยกย่องความสามารถของมนุษย์ ศิลปินนั้นเมื่อมีผู้คนยกย่องก็มักจะคิดว่าตนเองเป็นผู้สร้าง (creator) ที่มีบทบาทเทียบได้กับพระเจ้าเป็นเจ้าเลยทีเดียว โดยเฉพาะในสังคมตะวันตกซึ่งศิลปินหรือผู้สร้างมีสถานะสูงส่ง เราจึงมักจะได้พบศิลปินบางคนที่สำคัญตนว่ามีหน้าที่ประดุจศาสดาพยากรณ์ มุ่งที่จะชี้แนวทางให้แก่มวลมนุษย์ สังคมไทยแต่เดิมมาเป็นสังคมที่ยกย่องความอ่อนน้อมถ่อมตน ผู้สร้างงานศิลปะอันยอดเยี่ยมจำนวนหนึ่งไม่ระบุนามของตนไว้ เพราะทำงานศิลปะเพื่อเป็นพุทธบูชาหรือเป็นราชพิธี ไม่มุ่งเน้นอัตรา แต่เมื่อได้มาสัมผัสกับกระแสตะวันตก ศิลปินรุ่นใหม่ของเราบางคนก็อดไม่ได้ที่จะนำระบบของการปรับตัวให้เป็นเทพ (apotheosis) ของตะวันตกมาใช้เพื่อสร้างความสำคัญให้แก่ตนเอง การยกย่องผู้สร้างศิลปะหรือศิลปินในโลกตะวันตกทำให้เกิดปฏิกิริยาต่อต้าน ดังเช่นในกรณีของนักปราชญ์ชาวฝรั่งเศสชื่อ โรลองด์ บาร์ธส์ (Roland Barthes: 1915-1980) ซึ่งได้เขียนบทความอันเลื่องชื่อเกี่ยวกับวรรณศิลป์ที่ว่าด้วย "มรณกรรมของผู้แต่ง"⁽³⁾ (1968) อันเป็นการต่อต้าน "การยกย่องวีรบุรุษ" คือผู้สร้าง เพื่อเปิดทางไปสู่การพินิจวิจารณ์ และการยกย่องบทบาทของผู้รับ

3. ตัวงาน – งานศิลปะ – งานต้นแบบ

หน่วยที่สะดวกที่สุดที่เราสามารถนำมาวิจารณ์ก็คือ "ตัวงาน" ดังเช่นในกรณีของการวิจารณ์วรรณกรรม นักวิจารณ์อาจหยิบยกกวีนิพนธ์บทหนึ่งมาพิจารณาโดยละเอียด หรือในกรณีของทัศนศิลป์ ก็อาจจะนำจิตรกรรมชิ้นหนึ่งมาเป็นเนื้อหาในการวิจารณ์ ในด้านของศิลปะการแสดงก็เช่นกัน ถ้านักวิจารณ์ได้ชมละครเรื่องหนึ่งในการแสดงรอบใดรอบหนึ่ง ละครเรื่องนั้นที่แสดงในครั้งนั้นก็ถือว่าเป็นตัวงานที่นักวิจารณ์สามารถนำมาให้ความคิดเห็นได้ จริงอยู่ในการวิจารณ์งานแต่ละชิ้น นักวิจารณ์มักจะมิได้จำกัดขอบเขตของการวิจารณ์ให้อยู่แต่ในกรอบของตัวงานนั้นๆ แต่อาจจะเชื่อมโยงเปรียบเทียบกับงานชิ้นอื่นๆของผู้สร้างคนเดียวกัน หรือของผู้สร้างคนอื่นๆ หรือไม่ก็พิจารณาตัวงานในบริบทที่กว้างออกไปในส่วนที่เกี่ยวกับพัฒนาการของศิลปะแขนงนั้น หรือในส่วนที่เกี่ยวกับบริบททางสังคม วัฒนธรรมและประวัติศาสตร์ สำหรับมโนทัศน์ "งานศิลปะ" นั้นอาจหมายถึงตัวงานแต่ละชิ้น หรืออาจขยายความออกไปถึงตัวงานหลายชิ้นก็ได้ แต่เป็นการเน้นผลงานสร้างสรรค์ที่สำเร็จรูปแล้ว (finished

product) มากกว่ากระบวนการสร้างสรรค์หรือวัฒนธรรมทางศิลปะ ส่วนคำว่า"งานต้นแบบ"เป็นการมุ่งเน้นผลงานที่ผู้รับหรือผู้วิจารณ์สัมผัสได้โดยตรง เช่นในกรณีของทัศนศิลป์ การที่นักวิจารณ์ได้มีโอกาสชมงานศิลปะที่นำออกแสดงในหอศิลป์หรือในนิทรรศการเฉพาะเรื่องใด ๆ ก็ตาม ก็ถือว่าได้สัมผัสกับงานต้นแบบ หากเป็นการพิจารณาจากภาพถ่ายที่บรรจุไว้ในหนังสือศิลปะหรือแม้แต่ในสูจิบัตรของงานแสดงโดยมิได้เห็นของจริง ก็ยังมีอาจถือได้ว่าสัมผัสกับงานต้นแบบ จากประสบการณ์ของโครงการวิจัยฯ ผู้รับงานวิจารณ์จำนวนไม่น้อยขาดโอกาสที่จะได้สัมผัสกับงานต้นแบบ (หรือแม้แต่ในรูปของการถ่ายแบบ)ซึ่งผู้วิจารณ์กล่าวถึง จึงไม่สามารถมีปฏิกิริยาใดๆต่องานวิจารณ์ได้ เราอาจขยายความได้ว่า วงการศิลปะจะรู้เรื่องได้ก็ต่อเมื่อการรับงานศิลปะเป็นไปอย่างคึกคักและเข้มข้น ซึ่งก็จะส่งผลต่อความมีชีวิตชีวาของการวิจารณ์ด้วย

ในการวิจารณ์งานศิลปะนั้น ประสบการณ์ของการวิจารณ์งานศิลปะแต่ละสาขาแตกต่างกันไปบ้าง ในกรณีของวรรณกรรม ตัวงานต้นแบบเป็นหนังสือที่ถ่ายทอดข้ามกาลเวลา ข้ามถิ่นที่ได้ ผู้วิจารณ์อ่านซ้ำได้โดยไม่มีข้อจำกัด ไม่ว่าจะเป็นการอ่านซ้ำในบางตอนหรือเป็นการอ่านใหม่ทั้งเรื่อง โอกาสที่จะได้ศึกษางานต้นแบบโดยละเอียดจึงอาจมีมากกว่าสาขาอื่นๆ ผลการวิจัยในโครงการหลักก็ยืนยันว่า ผู้รับงานวรรณกรรมมีความคุ้นเคยกับงานต้นแบบในระดับที่สูงกว่าผู้รับในสาขาอื่นๆ ผลการวิจัยการรับชาก็ยืนยันว่า ผู้รับงานวรรณกรรมมีความคุ้นเคยกับงานต้นแบบในระดับสูงกว่าผู้รับสาขาอื่นๆ มีศัพท์ทางวรรณคดีศึกษาที่ใช้กันมากคือ "การอ่านละเอียด"(close reading) ซึ่งถือได้ว่าเป็นวิธีการศึกษาที่สำคัญยิ่ง ในเมื่อโอกาสที่จะได้ครุ่นคิดพินิจนึกเกี่ยวกับตัววรรณกรรมมีมาก การพัฒนาหลักวิชาการและทฤษฎีที่เกี่ยวกับวรรณคดีจึงรุดหน้าไปมาก จะสังเกตได้ว่าในยุคปัจจุบันทฤษฎีวรรณคดีส่งอิทธิพลไปสู่การศึกษาและการวิจารณ์ศิลปะสาขาอื่นๆ และในบางครั้งก็ส่งอิทธิพลไปสู่สังคมศาสตร์บางสาขาได้ด้วย โดยเฉพาะในโลกตะวันตก

ประสบการณ์ของนักวิจารณ์ศิลปะการแสดงอาจแตกต่างไปจากนักวิจารณ์วรรณกรรม การแสดงดนตรีหรือการแสดงละครที่เรียกว่าเป็นการแสดงสดนั้นเป็นประสบการณ์ที่มีความเป็นหนึ่งหมายความว่างานชิ้นเดียวกันถ้านำออกแสดงต่างวาระกันก็จะให้ประสบการณ์ที่แตกต่างออกไป นักวิจารณ์ดนตรีและนักวิจารณ์ละครไม่อยู่ในฐานะที่จะรับประสบการณ์ซ้ำเช่นเดียวกับนักวิจารณ์วรรณกรรมที่กล่าวมาข้างต้นได้ จึงจำต้องมีความจำเป็นเลิศ ซึ่งมีใช้ความสามารถในการท่องจำข้อความหรือคำพูดหรือท่วงทำนองของดนตรีเฉพาะตอนหรือของการแสดงส่วนใดส่วนหนึ่ง แต่จะต้องเป็นการจดจำประสบการณ์ทางสุนทรียะทั้งหมดในองค์รวม (เรียกเป็นภาษาอังกฤษว่า total impression) และในรายละเอียดบางตอนที่ประทับใจหรือฝังใจนักวิจารณ์ การเขียนงานวิจารณ์ในด้านนี้จึงเป็นสิ่งที่ยากยิ่ง มีลักษณะเป็นอัตวิสัยอยู่มาก นักวิจารณ์จึงต้องทำหน้าที่หลายประการ คือ ให้รายงานที่ตรงตามความเป็นจริง และให้ความคิดเห็นที่แม่นยำและเที่ยงธรรม สำหรับทัศนศิลป์ก็เช่นกัน การเขียนงานวิจารณ์จากประสบการณ์ที่ได้จากการได้สัมผัสกับงานต้นแบบมีใช้ของง่าย อาจจะมีผู้เข้าใจผิดว่าในยุคปัจจุบันเมื่อมีการถ่ายแบบด้วยวิธีการของเทคโนโลยีแล้ว นักวิจารณ์จะทำงานได้สะดวกขึ้น ความจริงหาเป็นเช่นนั้นไม่ เพราะนักวิจารณ์ที่เขียนงานวิจารณ์จากรากฐานของงานต้นแบบ เมื่อไม่มีตัวงานอยู่ในมือ

(ซึ่งต่างจากนักวิจารณ์วรรณกรรมที่อาจถือหนังสือติดมือไปไหนมาไหนได้ตลอดเวลา) ผู้วิจารณ์ก็ต้องพึ่งความจำในลักษณะที่เทียบได้กับนักวิจารณ์ศิลปะการแสดง

ยุคใหม่เป็นยุคของเทคโนโลยี ผลงานศิลปะที่น่าออกเผยแพร่ออมหาชนจึงมีใช้ "งานต้นแบบ" ในความหมายที่กล่าวมาข้างต้นเสมอไป แต่เป็นการใช้เทคโนโลยีในการผลิต ดังเช่นในกรณีของ video art หรือดนตรีประเภทอิเล็กทรอนิกส์ (electronic music) ดังนั้นความสามารถในการนำองค์ประกอบอันหลากหลายมาติดต่อและหลอมรวมจึงถือได้ว่าเป็นส่วนหนึ่งของกระบวนการสร้างสรรค์ ประสบการณ์จากการวิจัยบ่งบอกว่า ผู้รับจำนวนมาก โดยเฉพาะในสาขาทัศนศิลป์ขาดความคุ้นชินกับศิลปะรูปแบบใหม่เหล่านี้ ภาพยนตร์ก็จะต้องได้รับการพิจารณาในลักษณะเช่นเดียวกันนี้ เพราะมิใช่การแสดงสดเช่นละครเวที แต่เป็นผลงานการแสดงที่ผู้กำกับการแสดงนำมาหลอมรวมให้เป็นงานศิลปะ นักวิจารณ์ละครกับนักวิจารณ์ภาพยนตร์จึงมีอาจใช้เครื่องมือการวิจารณ์ชุดเดียวกันได้เสมอไป ถึงกระนั้นก็ตาม ประเด็นเรื่องของคุณภาพและความสามารถของศิลปินยังเป็นเรื่องที่นักวิจารณ์ต้องนำมาพิจารณาอยู่เสมอในส่วนที่สัมพันธ์กับการผลิตด้วยเทคโนโลยี กรณีของนักร้องที่ไม่สามารถร้องสดได้ แต่พึ่งกระบวนการผลิตของยุคใหม่ที่สามารถติดต่อหรือซ่อมข้อบกพร่องต่างๆ จนได้ผลผลิตที่มีความสมบูรณ์ในทางเทคนิค ถือได้ว่าเป็นสิ่งที่ท้าทายนักวิจารณ์ว่าจะสามารถแยกแยะของจริงออกจากของเทียมได้หรือไม่ นักวิจารณ์จำนวนหนึ่งให้ความสำคัญกับการแสดงสดมากกว่าการอัดเสียง ซึ่งก็เป็นทิศทางของโครงการวิจัยเช่นกัน

ความชัดเจนในด้านเทคโนโลยีเป็นเอกลักษณ์ของยุคใหม่ซึ่งทำให้เกิดงานศิลปะในหลายรูปแบบที่มีอาจกล่าวได้ว่าอยู่ในสาขาใดโดยเฉพาะ เป็นการลบเส้นพรมแดนระหว่างศิลปะที่จัดแบ่งกันไว้แต่เดิมในหลายๆ กรณีเรามีอาจแยกแยะระหว่างทัศนศิลป์กับศิลปะการแสดงได้อีกต่อไป ซึ่งผลของการวิจัยก็ยืนยันความเปลี่ยนแปลงที่กล่าวมานี้ นักวิจารณ์จึงจำเป็นต้องปรับตัวและแสวงหาความรู้ให้แก่ตนเองอยู่ตลอดเวลา จะยึดติดกับวิธีการที่รับสืบทอดกันมาเป็นเวลานานไม่ได้อีกต่อไป เรื่องของการผลิตซ้ำก็ดี เรื่องของการนำสื่อสมัยใหม่ไปใช้เป็นส่วนหนึ่งของการสร้างสรรค์ทางศิลปะก็ดี ถือได้ว่าเป็นปรากฏการณ์ของยุคใหม่ และบทบาทของศิลปินในปัจจุบันจึงมิใช่บทบาทของผู้สร้างที่หล่อหลอมงานศิลปะจากวัสดุที่มีอยู่ในธรรมชาติ แต่เป็นบทบาทของผู้ที่ชัดเจนในการใช้สื่อทางเทคโนโลยีด้วย ความเปลี่ยนแปลงในกระบวนการผลิตซ้ำดำเนินไปอย่างรวดเร็ว และก็อาจเป็นไปได้ว่ากระบวนการถ่ายแบบด้วยเทคโนโลยีดำเนินการมาถึงขั้นที่ใกล้จะอิ่มตัวแล้ว บางครั้งการผลิตซ้ำก็ส่งผลในเชิงธุรกิจที่สร้างความร่ำรวยให้แก่ผู้ผลิต (อันอาจรวมถึงศิลปินด้วย) ทำให้เกิดข้อกล่าวหาว่าศิลปะมิใช่เป็นกิจกรรมสร้างสรรค์ที่ปัญญาและเจริญใจอีกต่อไป แต่กลายเป็นสินค้าที่มีการซื้อขายกันด้วยกลไกของตลาด และก็มีใช้ตลาดของงานต้นแบบ แต่เป็นตลาดของผลงานผลิตซ้ำ ดังเช่นในกรณีของดนตรีที่ผลิตผลงานซ้ำได้เป็นเรือนล้าน แต่โจรสลัด "ทรัพย์สินทางปัญญา" ก็ก่อตัวขึ้นมาอย่างรวดเร็วเช่นกัน ศิลปินจำนวนหนึ่งเอือมระอากับกระบวนการผลิตที่กล่าวมานี้ จึงแสดงปฏิกิริยาตอบโต้ด้วยการกลับไปหาการสร้างงานต้นแบบที่เรียกร้องให้ผู้รับมาสัมผัสกับตัวงานโดยตรง ดังเช่นในกรณีของศิลปะจัดวาง (installation art) ซึ่งผู้ชมจะต้องมีประสบการณ์ตรงจึงจะสามารถเข้าถึงความหมายและคุณค่าของงานได้ งานประเภทนี้อาจสร้างความมั่งคั่งให้แก่ศิลปินได้ แต่ความมั่งคั่งทางปัญญาและอารมณ์ความรู้สึกเป็นสิ่งที่ศิลปิน

จำนวนหนึ่งพึงปรารถนา นักวิจารณ์จึงจำเป็นต้องทำความเข้าใจกับความเปลี่ยนแปลงเหล่านี้ให้ได้ เพื่อที่จะได้ชี้ทางอันถูกต้องและเหมาะสมให้แก่ผู้รับ

4. ผู้รับ

ถ้าจะถามว่างานศิลปะเป็นสมบัติของใคร คำตอบที่เราจะได้อาจไม่ตรงไปตรงมาอย่างแน่นอน จริงอยู่งานศิลปะจะต้องมีผู้สร้าง แต่เราแน่ใจได้หรือว่าผู้สร้างคือเจ้าของงานที่มีสิทธิ์ครอบครองงานนั้นตลอดไป ถ้าผลงานยังมิได้รับการเผยแพร่ก็อาจจะเป็นไปได้ว่าผลงานนั้นยังเป็นสมบัติของผู้สร้าง ทันทีที่ผลงานได้รับการออกเผยแพร่ก็ถือว่าได้หลุดจากการครอบครองของผู้สร้างไปแล้ว เมื่อมีบุคคลอื่นมาสัมผัสกับงานนั้น การครอบครองผลงานจึงเปลี่ยนมือไปเป็นของผู้รับ ศิลปินส่วนใหญ่ต้องการเผยแพร่ผลงานของตน เพราะเป็นสัญชาตญาณของมนุษย์ที่ต้องการจะสื่อสารกับผู้อื่น และในกรณีของศิลปะ การสื่อสารนั้นมีใช่เป็นการสื่อสารระหว่างบุคคลในชีวิตประจำวันในลักษณะทั่วไป แต่เป็นการสื่อสารผ่านงานศิลปะซึ่งศิลปินบรรจงสร้างขึ้นมา เรียกได้ว่าเป็นกระบวนการของใจสื่อใจ ผู้รับจึงมิได้รับสารในความหมายเพียงแค่ข้อมูลข่าวสาร (information) แต่เป็นการรับสารที่ประทับใจหรือสร้างความสะเทือนใจให้แก่ผู้รับ การสื่อสารด้วยศิลปะจากผู้สร้างไปสู่ผู้รับจึงเป็นกระบวนการที่มีลักษณะเป็นพิเศษอยู่

มโนทัศน์ที่เกี่ยวกับผู้รับนั้น ถ้ามองให้กว้างออกไปก็มักจะเป็นเรื่องของมหาชน (public) เป็นการมองกลุ่มผู้รับโดยรวม แต่เดิมศิลปะอาจผูกอยู่กับสังคมเฉพาะถิ่น ดังตัวอย่างของศิลปะการแสดงละครบางคณะมีโรงละครของตน มีกลุ่มผู้คนที่จัดได้ว่าเป็นขาประจำ ถ้าละครคณะใดปรับตัวให้เป็นละครเร่ได้ โดยเดินทางออกแสดงไปในถิ่นต่าง ๆ มหาชนผู้รับงานย่อมจะขยายวงออกไป ในสังคมไทยปัจจุบัน กลุ่มนักแสดงที่อาจจะมีผู้รับในวงมากก็เห็นจะเป็นนักร้อง วงดนตรีลูกทุ่งมักจะมีพาหนะเป็นของตัวเอง เปิดโอกาสให้มหาชนได้สัมผัสกับ "งานต้นแบบ" ด้วยการแสดงสด ศิลปะที่แสดงออกด้วยภาษาอาจจะมี ความผูกพันกับสังคมต้นกำเนิดมากกว่าศิลปะแขนงอื่น แต่ก็มิตัวอย่างในอดีตมาแล้วที่วรรณกรรมและละครฝ่าพรมแดนทางภาษาไปได้ ตัวอย่างตะวันตกที่เห็นได้ชัดเจนก็คือละครของ เชกสเปียร์ ซึ่ง ณ จุดกำเนิดมีกลุ่มผู้รับที่เป็นขาประจำของตน และก็มีโรงละครประจำของตนเองด้วย แต่ไม่ช้าไม่นานก็มีผู้นำบทละครไปแปลเป็นภาษาต่างประเทศ และมีนักแสดงชาวต่างประเทศที่นำบทละครแปลเหล่านั้นออกแสดงจนเป็นที่แพร่หลาย ดังเช่นในกรณีของเยอรมนีที่มีมหาชนเป็นจำนวนมากเข้าซึ่งถึงบทละคร(แปล)ของเชกสเปียร์ได้อย่างดียิ่งทั้งในรูปของวรรณกรรมสำหรับอ่านและในรูปของละครเวที จนชาวเยอรมันเรียกกวีอังกฤษผู้นี้ว่า "เชกสเปียร์ของเรา" (เรียกเป็นภาษาเยอรมันว่า unser Shakespeare)

ยุคใหม่เป็นยุคที่ผู้รับขยายวงไปในระดับนานาชาติ การที่สหรัฐอเมริกาสามารถส่งอิทธิพลไปทั่วโลกได้คงจะมีใช่เป็นผลของทุนข้ามชาติหรืออำนาจทางการเมืองและการทหารเท่านั้น แต่เป็นผลงานของภาพยนตร์ฮอลลีวูดที่ครองโลกมาร่วมศตวรรษ ด้วยเทคโนโลยีสมัยใหม่มีการทำบทภาพยนตร์เป็นภาษาของผู้รับ และอัดเสียงลงในฟิล์มโดยมิต้องใช้ผู้พากย์เช่นในยุคก่อน ภาพยนตร์จึงเป็นศิลปะที่มีกลุ่มผู้รับกว้างขวางมาก ยุคโลกาภิวัตน์เป็นยุคที่ไร้พรมแดน เราอาจมองไม่เห็นกลุ่มผู้รับได้อย่างชัดเจนนัก แต่ตัวเลขและสถิติของการตลาดย่อมบ่งบอกได้ว่า มหาชน ณ ที่ใดตกอยู่ในอาณาเขตของงานชิ้นใด ดังเช่นในกรณีของเพลงประเภทบันเทิงเรียมย์ที่สามารถผลิตซ้ำและครองตลาดได้อย่างน่าอัศจรรย์ ยิ่ง

เทคโนโลยีการสื่อสารสมัยใหม่เอื้อต่อการถ่ายแบบด้วยวิธีการบันทึกเปลี่ยนผ่าน (download) วงการของผู้รับก็ขยายวงออกไปสุดคณานับ มโนทัศน์ที่ว่าด้วยผู้รับและมหาชนจึงเริ่มจะสูญเสียความชัดเจนไปในโลกไร้พรมแดนที่ถูกผลักดันด้วยกลไกของการโฆษณา การที่จะให้เวลาเป็นเครื่องพิสูจน์คุณค่าอันเป็นสากล (ดังที่เราได้เห็นตัวอย่างจากการที่เชกสเปียร์ค่อย ๆ กลายเป็นสมบัติของคนเยอรมัน) จึงเป็นสิ่งที่ล้ำสมัยไปเสียแล้ว โลกยุคใหม่จำเป็นต้องพึ่งการวิจารณ์ที่เที่ยงตรงและเที่ยงธรรมเพื่อที่จะช่วยแยกแยะสิ่งที่มีค่าออกจากสิ่งที่ไร้คุณค่า ประเด็นที่เป็นปัญหาก็คือ กลุ่มผู้รับงานศิลปะยุคใหม่ (อันรวมถึงงานประเภทผลิตซ้ำ) อาจจะมีจำนวนหลายร้อยหลายพันเท่าของกลุ่มผู้รับงานวิจารณ์ ประสพการณ์จากการวิจัยบ่งชี้ว่า เราจำเป็นต้องใช้คำว่า "มหาชน" กับงานวิจารณ์ด้วยความระมัดระวังเป็นอย่างยิ่ง เพราะในสังคมไทย ผู้รับงานวิจารณ์มีจำนวนน้อยมาก และในจำนวนที่น้อยนั้นก็ยังเป็นผู้ที่ขาดความชัดเจนในวัฒนธรรมแห่งการวิจารณ์ เพราะถูกรอรับด้วยกลไกของการโฆษณา จนกลายเป็นเพียงผู้บริโภคสินค้าเท่านั้น ในสังคมอารยะ(ในอดีต) กลุ่มผู้รับงานศิลปะและกลุ่มผู้รับงานวิจารณ์มักจะเป็นกลุ่มเดียวกันและมีจำนวนใกล้เคียงกัน สรุปได้ว่าเป็นการยากที่จะกลับไปสู่ภาวะอุดมคติดังเช่นในอดีต การปรับการวิจารณ์ให้เป็นพลังทางปัญญาแก่สังคมร่วมสมัยจึงมีความสำคัญเป็นอย่างยิ่ง

5. ความเป็นสาธารณะ

ลักษณะของความเป็นสาธารณะสัมพันธ์กับมโนทัศน์ที่ว่าด้วย "มหาชน" พจนานุกรมฉบับราชบัณฑิตยสถานนิยามคำพิเศษ "สาธารณะ" ว่า "เพื่อประชาชนทั่วไป" ในส่วนที่เกี่ยวกับการวิจารณ์ เราจึงต้องถือว่าการวิจารณ์เป็นกิจสาธารณะ หมายความว่า การวิจารณ์มิใช่เป็นเรื่องของการแสดงความคิดเห็นส่วนบุคคลตามความพึงพอใจของผู้วิจารณ์ หากแต่บุคคลผู้กระทำกิจแห่งการวิจารณ์ได้ตั้งวัตถุประสงค์เชิงอุดมคติเอาไว้ว่า งานของเขาจะดำเนินไปเพื่อประโยชน์ของคนจำนวนมากหรือเพื่อประโยชน์ของมหาชน ในแง่การวิจารณ์จึงถือได้ว่ามีลักษณะเป็นการสร้างสรรค์ด้วย เพราะเป็นการแสดงความคิดเห็นอย่างเปิดเผย โดยมุ่งที่จะให้วงการศิลปะได้พัฒนาตนเองไปถึงระดับที่จะเป็นคุณต่อสังคมได้อย่างต่อเนื่อง เมื่อเป็นเช่นนี้ลักษณะอันเป็นสาธารณะของการวิจารณ์จึงจำต้องทำหน้าที่เป็นกลไกในการกำกับคุณภาพของงานศิลปะไปด้วยในตัว เชื่อกันว่าการวิจารณ์ศิลปะไม่ควรเป็นการแสดงความเห็นในเชิงลบจนอาจทำให้ผู้สร้างหมดกำลังใจ แต่เป็นการแสดงทัศนะทั้งในเชิงบวกและในเชิงลบ เพื่อให้ผู้สร้างงานศิลปะจะอยู่บนเวทีต่อไปได้อีกนานแสนนานอย่างมีศักดิ์ศรี ถ้าเป็นเช่นนั้นได้ การวิจารณ์ในฐานะกิจสาธารณะจึงน่าจะเป็น "พลังทางปัญญา" ให้แก่สังคมได้ คณะผู้วิจัยได้ให้คำจำกัดความของพลังทางปัญญาไว้ว่า "ความรู้และความคิดที่นำไปสู่ความเข้าใจในเรื่องของการสร้างสรรค์ของมนุษย์ ตลอดจนปัจจัยที่เอื้อให้การสร้างสรรค์นี้ทำหน้าที่จรรโลงสังคมและมนุษยชาติ"⁽⁴⁾ เราอาจตีความต่อไปได้ว่า กิจสาธารณะที่กล่าวมานี้จะเป็นเครื่องมือที่จะยกระดับการศึกษา(ในความหมายที่กว้างที่สุดของคำนี้) ให้แก่ประชาชนในวงกว้าง โดยที่เชื่อว่าความเข้าใจที่มีต่องานศิลปะจะเป็นรากฐานของความคิดสร้างสรรค์อันจะส่งผลให้สังคมดำรงอยู่ได้ด้วยสันติและความผาสุก และสังคมที่มีรากฐานของวัฒนธรรมแห่งการวิจารณ์ก็ย่อมจะเป็นสังคมที่พัฒนาตนเองได้อย่างต่อเนื่อง

6. วัฒนธรรมแห่งการวิจารณ์

ถ้าวัฒนธรรมคือวิถีชีวิต และถ้าเรามองการวิจารณ์ว่าเป็นวัฒนธรรม ก็หมายความว่า การวิจารณ์เป็นส่วนหนึ่งของวิถีชีวิตของคนในสังคมนั้นๆ การวิจารณ์ศิลปะอาจเป็นส่วนหนึ่งของวัฒนธรรมแห่งการวิจารณ์ในความหมายที่กว้างออกไป อันอาจส่งผลให้เกิดการเชื่อมต่อการวิจารณ์ศิลปะกับการวิจารณ์ชีวิตและสังคมได้ด้วย วัฒนธรรมแห่งการวิจารณ์เป็นกรอบที่เอื้อให้ปัจเจกบุคคลกระทำกิจแห่งการวิจารณ์ในลักษณะของการสื่อความอันมีเนื้อหาสาระไปสู่มหาชนหรือคนจำนวนมาก เป็นการสร้างปฏิสัมพันธ์ระหว่างกลุ่มต่างๆ ในสังคมทั้งที่เป็นผู้สร้างและทั้งที่เป็นผู้รับ เป็นการสร้างวิถีชีวิตร่วมกันที่มีความหมายและคุณค่าต่อคนหมู่มาก สังคมยุคใหม่เป็นสังคมที่เน้นความโปร่งใส การวิจารณ์จึงเป็นปัจจัยหนึ่งที่สนับสนุนความโปร่งใสในพฤติกรรมทางสังคมไปด้วย หัวหน้าโครงการได้เคยแสดงทัศนะที่เกี่ยวกับการวิจารณ์ในสังคมไทยเอาไว้ว่า "การแสดงความคิดเห็นที่ต่างกัน การโต้แย้งกันอย่างเปิดเผยในเรื่องของศิลปะ โดยที่ยังรักษาความเป็นมิตรต่อกันไว้ได้ยังเป็นสิ่งที่จะต้องพัฒนาต่อไป..."⁽⁵⁾ ข้อความดังกล่าวเขียนขึ้นเมื่อปี พ.ศ. 2523 ช่วงเวลากว่าสองทศวรรษที่ผ่านมาจะยังมิได้สร้างความเปลี่ยนแปลงในเชิงสร้างสรรค์ให้เห็นประจักษ์ได้ชัดเจนนัก จริงอยู่ในวงการเมือง การวิจารณ์มีลักษณะที่เข้มข้นและเปิดเผย แต่เรามิอาจแน่ใจได้ว่าการวิจารณ์ดังกล่าวเป็นไปในลักษณะที่สร้างสรรค์ และผู้ที่ถูกวิจารณ์จะถือได้ว่ารับประโยชน์จากการวิจารณ์เสมอไป ทั้งนี้ก็เพราะผู้ที่อยู่ในวงการดังกล่าวอาจทีกักอย่างรวดเร็วกินไปว่า วัฒนธรรมแห่งการวิจารณ์ "เป็นขบวนการปลดปล่อยแนวใหม่ที่เอื้อให้ใครวิจารณ์ใคร หรือวิจารณ์อะไร อย่างไรก็ได้ โดยไม่ต้องมีขอบเขต"⁽⁶⁾ การก่อตัวของสื่อสมัยใหม่ เช่น Internet เปิดเวทีให้มีการแสดงทัศนะเชิงวิจารณ์ได้อย่างกว้างขวางกว่าที่เป็นมาซึ่งมีเพียงสื่อสิ่งพิมพ์เป็นเวทีหลักในการวิจารณ์ แต่ก็เป็นที่ทราบกันดีอยู่ว่าเวทีของ Internet ยังเป็นเวทีที่ปราศจากกติการยาทอันพึงประสงค์ ในท้ายที่สุดแล้วเราก็คงจำเป็นต้องเตือนสติตัวเองว่า "การกล้าแสดงออกในสิ่งที่ผู้วิจารณ์คิดว่าเป็นสิ่งที่ถูกต้องและเหมาะสมในบางครั้งก็เป็นเรื่องของความกล้าในทางจริยธรรม ความบริสุทธิ์ใจเป็นสิ่งที่นำมาถ่วงอ้าวหรือถ่วงอ้าวไม่ได้ แต่เป็นสิ่งที่สมาชิกของประชาคมที่เจนจัดในวัฒนธรรมแห่งการวิจารณ์รู้ได้โดยไม่ต้องมีการบอกกล่าว ทางไปสู่วัฒนธรรมแห่งการวิจารณ์เป็นหนทางที่ยืดยาวและเต็มไปด้วยขวากหนาม ผู้ที่พร้อมจะรับการท้าทายให้เดินไปบนเส้นทางนี้คงจะต้องมีหลักบางประการที่จะต้องยึดเหนี่ยว ซึ่งในท้ายที่สุดแล้วก็จะไม่แตกต่างจากแนวทางของจริยธรรมเท่าใดนัก"

(7)

7. วาทกรรมอิสระ

ดังที่ได้กล่าวไว้ในเรื่อง "ตัวงาน" ข้างต้น การวิจารณ์น่าจะเริ่มต้นด้วยการแสดงความคิดเห็นต่อผลงานทางศิลปะเฉพาะเรื่อง นั่นก็คือผู้เขียนงานวิจารณ์ทำหน้าที่ให้ทัศนะของตนจากประสบการณ์ที่ได้สัมผัสกับงานศิลปะโดยตรง แต่ความจริงมีอยู่ว่าผู้รับหรือผู้อ่านงานวิจารณ์จำนวนไม่น้อยไม่มีโอกาสได้สัมผัสกับงานต้นแบบดังกล่าว โดยเฉพาะอย่างยิ่งในกรณีของงานด้านการแสดงหรือทัศนศิลป์ (การวิจารณ์วรรณกรรมอาจได้เปรียบในแง่นี้ เพราะผู้รับสามารถตรวจสอบตัวงานที่ผู้วิจารณ์กล่าวถึงได้ทุก

เมื่อ) ด้วยเหตุนี้ ผู้วิจารณ์งานด้านทัศนศิลป์และศิลปะการแสดงจึงต้องพยายามที่จะเขียนงานวิจารณ์ให้สามารถสื่อความไปสู่ผู้รับที่มีโอกาสได้สัมผัสกับงานต้นแบบให้ได้ งานวิจารณ์อันทรงคุณค่าที่เขียนไว้ในอดีตเป็นการพรรณนาประสบการณ์ ณ จุดใดจุดหนึ่งในกระแสของกาลเวลาที่ล่วงเลยผ่านพ้นไปนานแล้ว ผู้อ่านไม่อยู่ในฐานะที่จะย้อนกลับไปสัมผัสกับงานต้นแบบในสภาวะแวดล้อมดั้งเดิมได้ แต่ถ้านักวิจารณ์ตั้งประเด็นและเข้าใจที่จะให้เนื้อหาสาระที่เกินเลยจากการพรรณนางานต้นแบบ งานวิจารณ์ก็อาจจะสื่อสารข้ามกาลเวลาและถิ่นที่ได้ เรียกได้ว่ามีลักษณะเป็นสากลอยู่ในระดับหนึ่ง การที่เราอ่านงานวิจารณ์ดังกล่าวและคิดว่าได้รับประโยชน์หรือเล็งเห็นว่างานวิจารณ์นั้นเป็นสิ่งประเทืองปัญญา งานวิจารณ์ดังกล่าวก็ถือได้ว่าเป็นวาทกรรมอิสระ คือเป็นอิสระต่อสภาวะต้นกำเนิด สามารถดำรงอยู่ได้ในรูปของข้อความหรือความเรียงที่สื่อความมายังกลุ่มผู้อ่านที่ห่างไกลจากจุดกำเนิดได้ ในแง่นี้ผู้อ่านย่อมจะต้องใช้จินตนาการและใช้เหตุผลในการติดตามผู้วิจารณ์ให้ได้ อาจจะมีประเด็นบางประเด็นที่ต้องการศึกษาค้นคว้าหาต้นตอเพราะเป็นเรื่องของวัฒนธรรมต้นกำเนิด แต่ก็มีใช้เป็นอุปสรรคที่จะเป็นปัญหาต่อความเข้าใจ ผลงานวิจารณ์ในรูปของวาทกรรมอิสระมักจะได้รับการรวบรวมเอาไว้เป็นรูปเล่ม โดยมีบรรณาธิการทำหน้าที่ให้ความกระจ่างในประเด็นที่คิดว่าจะต้องช่วยผู้อ่านในด้านของข้อมูลและข้อเท็จจริงบางประการ คณะผู้วิจัยในโครงการ "การวิจารณ์ในฐานะพลังทางปัญญาของสังคมร่วมสมัย" ได้นำบทวิจารณ์ที่ได้พิจารณาแล้วว่ามีคุณค่ามารวบรวมไว้ในหนังสือชุดชื่อว่า พลังการวิจารณ์ : วรรณศิลป์, ทัศนศิลป์, ศิลปะการละคร และสังคมศิลป์ เป็นงานวิจารณ์ที่ได้รับการคัดสรรมาไว้ในรูปแบบของสรณิพนธ์พร้อมคำอธิบายและข้อสังเกตของผู้วิจัยในหนังสือทั้ง 4 เล่ม งานส่วนใหญ่ถือได้ว่าเป็นวาทกรรมอิสระ ซึ่งผู้อ่านจะได้รับประโยชน์ในทางปัญญาความคิด แม้ว่าจะมีได้รับประสบการณ์ตรงจากงานต้นแบบก็ตาม

8. วัฒนธรรมมุขปาฐะและวัฒนธรรมลายลักษณ์

ดังที่กล่าวมาแล้วข้างต้น การวิจารณ์เป็นส่วนหนึ่งของระบบสังคม การวิจารณ์เป็นการสื่อความและเป็นการสื่อสารเช่นเดียวกับงานศิลปะ ถ้าไม่มีการเผยแพร่ ผลงานสร้างสรรค์ของบุคคลใดบุคคลหนึ่งก็ยังคงเดินไม่ครบวงจร การวิจารณ์ก็เช่นกัน ถ้าคิดคนเดียว วิจารณ์ให้ตนเองฟังหรือรับรู้ ก็อาจเรียกได้ว่าเป็นการวิจารณ์ที่เป็นหมัน ในแง่นี้การวิจารณ์จะครบวงจรได้ก็ต่อเมื่อมีการสื่อความจากผู้วิจารณ์ไปสู่ผู้อื่น คือเป็นการถ่ายทอดความคิดเห็นให้ผู้อื่นได้ร่วมรับรู้ ซึ่งโดยปกติแล้วก็มักจะมีปฏิกิริยาตอบโต้กลับมา เรียกได้ว่าเป็นการวิจารณ์ซ้อนวิจารณ์ การวิจารณ์มักจะเกิดในรูปของมุขปาฐะ คือเป็นการวิจารณ์ด้วยวาจา เราอาจจะวาดภาพของชุมชนไทยที่สมาชิกของชุมชนนั้นได้ไปชมการแสดงพื้นบ้านแล้วกลับมาล้อมวงสนทนากัน (ซึ่งในชุมชนไทยแบบประเพณีก็มักจะมี การรับประทานและการดื่ม [น้ำเมา] เสริมไปด้วย) การสนทนาเหล่านั้นไม่มีรูปแบบที่ตายตัว ไม่มีข้อสรุป มิใช่เป็นการสนทนาในรูปแบบสมัยใหม่ที่เรารู้จักกัน แต่ก็เป็นการแสดงความคิดเห็นในหมู่คนที่รู้จักกัน อาจจะมีความคิดที่แตกต่างกันอยู่ แต่ก็มักจะไม่ได้เกิดความรุนแรงจนถึงขั้นทะเลาะวิวาทกัน การที่มีผู้กล่าวกันอยู่เสมอว่าสังคมไทยขาดวัฒนธรรมแห่งการวิจารณ์นั้นไม่เป็นความจริง แต่เรามักวิจารณ์กันในรูปของมุขปาฐะและไม่มีการบันทึกเอาไว้ ศิลปะบางประเภท เช่น ดนตรีไทย มีชนบสืบทอดกันมาว่าจะไม่มีการวิจารณ์

กันอย่างเปิดเผยและเป็นทางการ แต่ก็มักจะมีการเกาะกลุ่มกันในหมู่ผู้ที่คุ้นเคยกันแล้วให้ทัศนะวิจารณ์ต่อการแสดงที่ได้รับฟังมา ในยุคที่ Internet เข้ามามีบทบาทมากขึ้น การล้อมวงคุยกันจึงได้รับการเสริมจากการแสดงทัศนะเชิงวิจารณ์เป็นลายลักษณ์โดยไม่เปิดเผยนามของผู้แสดงความคิดเห็น ลักษณะนิรนามอาจไม่เอื้อต่อพัฒนาการของวัฒนธรรมการวิจารณ์ เพราะผู้แสดงทัศนะไม่จำเป็นต้องแสดงความรับผิดชอบต่อสิ่งที่ตัวแสดงออก ในกรณีที่ว่าวัฒนธรรมมุขปาฐะเสียอีกที่เป็นกรอบให้เกิดการแสดงความคิดเห็นโดยบุคคลที่มีตัวตน แม้ว่าจะรู้ว่าใครเป็นใครก็แต่ในวงแคบ

ในสังคมตะวันตกที่ถือได้ว่ามีวัฒนธรรมการวิจารณ์อันแข็งแกร่งนั้น ความจริงกิจกรรมการวิจารณ์เริ่มต้นในระบบมุขปาฐะก่อน ผู้ที่สนใจศิลปะรวมตัวกันเป็นกลุ่มเล็กๆในห้องรับแขก (เรียกเป็นภาษาฝรั่งเศสว่า salon) เจ้าภาพซึ่งมักจะเป็นสุภาพสตรีที่มีการศึกษาและมีความสนใจในศิลปะเชิญเพื่อนฝูงมาสนทนากันหลังอาหารค่ำ กลายเป็นต้นแบบของการรวมตัวเพื่อกิจแห่งการวิจารณ์ เป็นที่น่าสังเกตว่าในยุคปัจจุบันได้มีการย้อนกลับไปหาระบบสนทนาที่กล่าวมานี้ โดยจัดเป็นรายการวิทยุและโทรทัศน์ที่ประสบความสำเร็จสูงมาก สถานีวิทยุ BBC เคยมีรายการเชิญนักวิจารณ์ 4 คน มาพบกันในทุกเช้าวันอาทิตย์เพื่อสนทนากันในเรื่องวรรณกรรม นิทรรศการทัศนศิลป์ ละคร ภาพยนตร์ และดนตรี สำหรับรายการโทรทัศน์นั้นฝรั่งเศสเป็นผู้ริเริ่มด้วยการเชิญนักวิจารณ์วรรณกรรมมาสนทนากันในรายการที่ชื่อว่า Apostrophe ซึ่งก็ได้กระตุ้นให้เกิดรายการทำนองเดียวกันบ้างในรายการโทรทัศน์ของเยอรมันที่มีชื่อเรียกว่า "สี่สหายแห่งวรรณศิลป์" (Das literarische Quartet) จำนวนสมาชิก 4 คนของกลุ่มที่กล่าวมาเป็นการเลียนแบบการเล่นดนตรีโดยนักดนตรี 4 คน ที่เรียกว่า string quartet ซึ่งถือได้ว่าเป็นรูปแบบของการแสดงดนตรีคลาสสิกที่ลึกซึ้งที่สุด จากวรรณกรรมก็ขยายวงไปสู่ปรัชญา ในปัจจุบันสถานีโทรทัศน์เยอรมันสามารถที่จะเชิญนักปรัชญา 4 คน มาสนทนากันในรูปของ "สี่สหายแห่งปรัชญา" (Das philosophische Quartet) การที่สื่อสมัยใหม่เปิดเวทีให้กับการวิจารณ์ในรูปแบบที่กล่าวมาข้างต้นเป็นปรากฏการณ์ที่น่าสนใจยิ่ง ซึ่งอาจถือได้ว่าเป็นความสำเร็จทั้งของกลุ่มนักวิจารณ์เอง และเป็นภาพสะท้อนของมาตรฐานทางปัญญาของกลุ่มผู้รับไปด้วยในตัว ทั้งนี้เพราะนักวิจารณ์ (ซึ่งรวมถึงนักปรัชญาดด้วยนั้น) จะต้องสนทนากันด้วยรูปแบบและด้วยวิธีการที่เอื้อให้เกิดความเข้าใจและความตื่นตัวในหมู่ผู้รับในวงกว้างให้ได้ สำหรับกลุ่มผู้รับเองนั้นก็ย่อมจะต้องมีความตื่นตัวทางปัญญาในระดับที่น่าพึงพอใจ จึงพร้อมที่จะรับฟังการสนทนาในเรื่องที่อาจจะเรียกได้ว่านักพอสมควรเลยทีเดียว ยิ่งไปกว่านั้นก็จะเห็นได้ว่าสื่อในบางประเทศพร้อมที่จะให้เวลากับรายการที่มีเนื้อหาสาระเช่นนี้ ซึ่งก็เป็นการสะท้อนให้เห็นถึงมาตรฐานของสื่อในประเทศดังกล่าวด้วยเช่นกัน ในบางกรณีก็แผ่มาถึงผู้รับในระดับนานาชาติ ดังเช่นกรณีของโทรทัศน์ฝรั่งเศส TV 5 ซึ่งรับชมได้ทั่วโลก รวมทั้งประเทศไทย สรุปได้ว่าสังคมยุคใหม่กลับมาเห็นคุณค่าของชนมุขปาฐะในด้านของการวิจารณ์

ตัวอย่างจากตะวันตกที่กล่าวมาข้างต้นชี้ให้เห็นถึงความชาญฉลาดของฝ่ายผู้จัด ซึ่งรู้จักที่จะใช้สื่อในการสร้างความสนใจในด้านของการวิจารณ์ให้แก่มหาชนในวงกว้าง การที่คนจำนวนน้อยล้อมวงสนทนากันและได้รับการเผยแพร่ผ่านสื่อไปสู่คนจำนวนมาก เท่ากับเป็นการใช้กลวิธีของการแสดงมาสนับสนุนการวิจารณ์ ทั้งนี้ก็ด้วยหวังว่าผู้ฟังและ/หรือผู้ชมจะมีทำตัวเป็นผู้รับฝ่ายเดียว แต่จะได้รับแรงกระตุ้นจากกลุ่มนักวิจารณ์ให้ไปสนทนากันต่อ ผู้ดำเนินรายการย่อมที่จะมีความชัดเจนในการเลือกงาน

ต้นแบบที่น่าสนใจมาเป็นเนื้อหาในการวิจารณ์ ในขณะที่ตัวนักวิจารณ์ที่ได้รับเชิญมาก็จะต้องมีความสามารถที่จะตั้งประเด็นและแสดงทัศนะที่น่าสนใจเช่นกัน จึงจะกระตุ้นให้เกิดกิจกรรมการวิจารณ์อันต่อเนื่องได้ วัฒนธรรมมุขปาฐะเป็นวัฒนธรรม/ลายเปิดที่มีลักษณะไม่เป็นทางการนัก ไม่มุ่งที่จะหาข้อสรุปตายตัว จึงเป็นกลไกที่สำคัญที่จะผลักดันให้เกิดกิจกรรมการวิจารณ์ในวงกว้างได้

ในประวัติของพัฒนาการของการวิจารณ์ การปรับเปลี่ยนจากระบบมุขปาฐะไปสู่ระบบลายลักษณ์ถือได้ว่าเป็นความเปลี่ยนแปลงที่มีนัยสำคัญยิ่ง เพราะเป็นการปรับระบบการวิจารณ์จากการสนทนา "วงใน" ไปสู่กิจสาธารณะ ในแง่นี้สังคมตะวันตกมีประสบการณ์อันยาวนานในด้านวัฒนธรรมลายลักษณ์ หนังสือคือสื่อของพระธรรม พระคัมภีร์ไบเบิลเป็นหนังสือศักดิ์สิทธิ์ที่จารึกพระธรรมคำสอนของศาสดาเอาไว้ ลายลักษณ์จึงเป็นตัวกำกับพฤติกรรมของชาวตะวันตก การค้นพบอารยธรรมกรีกและโรมันส่วนหนึ่งเป็นไปในกรอบของวัฒนธรรมลายลักษณ์เช่นกัน โดยเฉพาะอย่างยิ่งในส่วนของอารยธรรมกรีกที่ขาดช่วงไปนานและได้รับการสืบทอดมาสู่ยุโรปสมัยใหม่นับตั้งแต่ยุคฟื้นฟูศิลปวิทยาเป็นต้นมาด้วยวิธีการของลายลักษณ์ ดังตัวอย่างของละครกรีกซึ่งชาวตะวันตกรุ่นใหม่ไม่รู้จักขนบการแสดงของกรีกที่แท้จริง แต่จำเป็นต้องสร้างวิธีการแสดงขึ้นมาจากรากฐานของตัวบท และหลักฐานทางประวัติศาสตร์และโบราณคดีเท่าที่หาได้ การสืบทอดวัฒนธรรมโบราณด้วยการแปลก็เกิดขึ้นในระบบลายลักษณ์เช่นกัน การแปลพระคัมภีร์ไบเบิลเป็นภาษาพื้นเมืองมีอิทธิพลอันมหาศาลต่อชีวิตความเป็นอยู่ และแนวความคิดของโลกตะวันตก สำหรับเยอรมนีนั้น พระคัมภีร์ไบเบิลฉบับที่มาร์ตินลูเธอร์ (Martin Luther : 1483-1546) แปลขึ้นเป็นภาษาเยอรมันได้กลายเป็นมาตรฐานของภาษาเยอรมันกลาง ซึ่งก่อนหน้านั้นชาวเยอรมันในท้องถิ่นต่าง ๆ ใช้ภาษาถิ่นของตนในการสื่อสาร การประดิษฐ์แท่นพิมพ์ขึ้นในศตวรรษที่ 15 ทั้งในเยอรมนีและอังกฤษทำให้วัฒนธรรมลายลักษณ์ยิ่งแข็งแกร่งขึ้น การอ่านออกเขียนได้ขยายวงกว้างออกไป ระบบโรงเรียนก่อตัวขึ้นมาเป็นพลังอันสำคัญของสังคมหากวิเซกสเปียร์คือผลผลิตของโรงเรียนที่ดีเลิศ เพราะได้เรียนแค่ชั้นมัธยมก็สามารถคิดต่อคิดใหม่ คิดเสริม คิดต่อยอดด้วยตนเอง และสร้างสรรค์วรรณคดีอันยิ่งใหญ่จนกลายเป็นสมบัติของโลก การวิจารณ์ได้รับอานิสงส์จากการปรับตัวจากการเข้าสู่ระบบลายลักษณ์ สื่อสิ่งพิมพ์เป็นกลไกสำคัญในการเผยแพร่ภูมิปัญญา ผู้ที่อ่านหนังสือพิมพ์อยู่เป็นประจำมักจะเป็นผู้ที่มีความสนใจในศิลปะและวัฒนธรรมอยู่แล้ว นักวิจารณ์เริ่มมีบทบาทขึ้นมาพร้อมกับการขยายตัวของสิ่งพิมพ์ การเขียนและการอ่านกลายเป็นส่วนหนึ่งของชีวิต การวิจารณ์จึงมิใช่เป็นเรื่องของการแสดงความคิดเห็นส่วนตัวอีกต่อไป แต่เป็นการแบ่งปันภูมิปัญญาให้แก่ผู้อื่น เป็นการสื่อสารความที่มีความสลักสำคัญเกินจากการบอกความว่างานศิลปะดีหรือไม่ดี แต่เป็นการสื่อความเชื่อและความมั่นใจของผู้วิจารณ์ในเรื่องคุณค่าไปสู่เพื่อนร่วมสังคม ดังที่นักวิจารณ์ชาวอังกฤษ เรมอนด์ วิลเลียมส์ (Raymond Williams) ได้กล่าวเอาไว้ว่า

การประเมินคุณค่าอย่างจริงจังนั้นมีผลต่อเนื่องในวงกว้างในฐานะที่เป็นกระบวนการอันเปี่ยมด้วยพลวัต ถือได้ว่าเป็นจุดยืนที่มีความสำคัญต่อผลงานอันเป็นรูปธรรมโดยที่สามารถให้มุมมองใหม่แก่งานนั้นได้ ซึ่งมีได้ส่งผลกระทบต่อปฏิริยาที่เรามีต่อตัวงานเพียงเท่านั้น แต่มีผลต่อวิถีการดำรงชีวิตของเราด้วย⁽⁸⁾

แนวคิดของวิลเลียมส์ถือได้ว่าเป็นกำลังใจอันมหาศาลที่ชี้ให้เห็นถึงความสำคัญของการวิจารณ์ในฐานะพลังทางปัญญาของสังคม การแบ่งปันปัญญาให้แก่เพื่อนร่วมสังคมจึงควรที่จะมีการบันทึกเอาไว้เป็นหลักฐานที่เป็นลายลักษณ์อักษร เป็นขุมทรัพย์ทางความคิด และในแง่นี้ผลงานวิจารณ์จึงน่าจะกลายเป็นวาทกรรมอิสระดังที่กล่าวมาแล้วข้างต้น

ในปัจจุบันเราอาจจะมีความมั่นใจพอที่จะกล่าวถึงการวิจารณ์ในระดับสากลหรือนานาชาติ ในเมื่อตัวงานต้นแบบได้รับการเผยแพร่ไปในระดับสากลได้ การรับงานต้นแบบจึงมีลักษณะเป็นสากลด้วย ดังตัวอย่างของภาพยนตร์หรือดนตรีที่เผยแพร่ในรูปของแถบบันทึกภาพและแถบบันทึกเสียง การวิจารณ์ก็ขยายวงออกไปสู่ระดับสากลได้เช่นกัน นิตยสารและหนังสือพิมพ์ โดยเฉพาะอย่างยิ่งที่เป็นภาษาอังกฤษ มีผู้อ่านทั่วโลก นักวิจารณ์ที่วิจารณ์งานศิลปะไว้ในสื่อดังกล่าวก็มักจะเป็นที่รู้จักในระดับที่กว้างมากเช่นกัน แต่ถ้าจะพิจารณาลงไปในเรื่องละเอียดว่าในบรรดาผู้อ่านนิตยสารที่เผยแพร่ไปในวงกว้างเหล่านี้ (อันรวมถึงการเผยแพร่ทาง Internet ด้วยนั้น) มีจำนวนเป็นสัดส่วนเท่าใดที่สนใจอ่านบทวิจารณ์ศิลปะ คำตอบก็อาจจะเห็นว่าผู้อ่านส่วนใหญ่ให้ความสนใจกับประเด็นร้อนที่มักจะเป็นเรื่องของการเมืองหรือเศรษฐกิจระหว่างประเทศ เราคงจะปฏิเสธไม่ได้ว่าความแพร่หลายของประเภทของศิลปะที่เป็นต้นแบบน่าจะมีอิทธิพลต่อความสนใจที่มีต่องานวิจารณ์ด้วย ไม่เป็นที่สงสัยใดๆเลย ถ้าผู้อ่านที่เป็นสมาชิกนิตยสารนานาชาติบางฉบับจะเลือกอ่านงานวิจารณ์สักชิ้นหนึ่งในนิตยสารรายสัปดาห์ ผู้อ่านส่วนใหญ่ก็คงจะเลือกอ่านบทวิจารณ์ภาพยนตร์ก่อนบทวิจารณ์ศิลปะสาขาอื่นๆเป็นแน่

ถ้าจะกล่าวถึงพัฒนาการของการวิจารณ์ในประเทศไทยในส่วนที่เกี่ยวกับการปรับเปลี่ยนจากวัฒนธรรมมุขปาฐะมาสู่วัฒนธรรมลายลักษณ์ เราก็คงจะต้องยอมรับข้อจำกัดบางประการที่ไม่เอื้อให้พัฒนาการดังกล่าวดำเนินไปได้อย่างมีประสิทธิภาพเท่าที่ควรจะเป็น เราคงไม่จำเป็นที่จะต้องพูดถึงข้อจำกัดทางวัฒนธรรมที่ไม่เอื้อต่อการวิจารณ์อย่างเปิดเผยอันเป็นหลักการของวัฒนธรรมลายลักษณ์ แต่สิ่งที่เราท่านสังเกตได้ตลอดเวลาก็คงจะเป็นเรื่องของสื่อ โดยเฉพาะสื่อที่มีเทคโนโลยีเป็นตัวหนุนได้เข้ามาครอบงำสังคมไทยอย่างรวดเร็วมากก่อนที่วัฒนธรรมลายลักษณ์จะตั้งตัวติด (ซึ่งในสังคมตะวันตกใช้เวลาหลายศตวรรษ) เมื่อวัฒนธรรมลายลักษณ์อ่อนแอ สื่อสิ่งพิมพ์ก็อ่อนแอตามไปด้วย เกณฑ์กติกาของวัฒนธรรมลายลักษณ์ที่ไม่ได้มีการเขียนเอาไว้อย่างชัดเจน แต่เป็นที่ยอมรับกันในสังคมอารยะ ก็อาจจะไม่เป็นที่รู้จักของผู้ที่อยู่ในแวดวงของสื่อ (และการเขียนจรรยาบรรณขึ้นมาเป็นลายลักษณ์อักษรก็เป็นแค่ปรากฏการณ์ภายนอกที่ได้ซึมซับลงไปในจิตสำนึก) การวิจารณ์การเมืองในสังคมไทยปัจจุบัน ซึ่งมีสื่อสิ่งพิมพ์เป็นเวทีสำคัญอาจยังไม่สร้างสรรค์เท่าที่ควร เพราะเป็นการวิจารณ์ฝ่ายตรงข้ามโดยมุ่งหวังให้เขาตกเวทีไปเพื่อที่อีกฝ่ายหนึ่งจะเข้ามาครอบครองอำนาจแทน ซึ่งต่างจากกติกา(แฝง)ของการวิจารณ์ศิลปะที่ต้องการชี้ทางให้ศิลปินได้พัฒนาตัวเองให้สูงขึ้นทุกทีดังที่กล่าวมาแล้วข้างต้น เมื่อผลประโยชน์ทางเศรษฐกิจเข้ามาครอบงำสื่อ การวิจารณ์ ซึ่งโดยธรรมชาติมิได้เป็นเครื่องมือในการสร้างความมั่งคั่งทางโภคทรัพย์ ก็ย่อมจะถูกมองข้าม สถานการณ์ในปัจจุบันไม่เอื้อต่อการวิจารณ์ลายลักษณ์ เพราะพื้นที่ในสื่อ โดยเฉพาะในสื่อสิ่งพิมพ์ หดหายลงไปทุกที ในท้ายที่สุดผู้ที่ใส่ใจในเรื่องของการวิจารณ์ก็อาจจะต้องกลับไปหาวัฒนธรรมมุขปาฐะในรูปของการสนทนาวิวาทะในลักษณะต่างๆต่อไป อันเป็นวิธีการที่โครงการวิจัยฯ ภาค 2 ได้นำมาใช้

เชิงอรรถ

- (1) เจตนา นาควัชร "วรรณคดีวิจารณ์และวรรณคดีศึกษา" วรรณไวทยาการ : วรรณคดี (พิมพ์ครั้งที่ 2) กรุงเทพฯ: โครงการตำราสังคมศาสตร์และมนุษยศาสตร์ 2520 หน้า 1-53
- (2) เจตนา นาควัชร **พลังการวิจารณ์ : บทสังเคราะห์** กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์คมบาง 2546 หน้า 29
- (3) รื่นฤทัย สัจจพันธุ์และคณะ **พลังการวิจารณ์ : สาขาวรรณศิลป์.บทวิจารณ์และสรณิพนธ์สาขาวรรณศิลป์** จากการวิจัยเรื่อง “การวิจารณ์ในฐานะพลังทางปัญญาของสังคมร่วมสมัย”กรุงเทพฯ : ประพันธ์สาสน์ 2547 หน้า 699-714.
- (4) เจตนา นาควัชร **พลังการวิจารณ์ : บทสังเคราะห์** (อ้างแล้ว)หน้า 29
- (5) เจตนา นาควัชร **ทางไปสู่วัฒนธรรมแห่งการวิจารณ์** (พิมพ์ครั้งที่ 2) กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์ผู้จัดการ 2538 หน้า 23
- (6) เรื่องเดียวกัน หน้า 5
- (7) เรื่องเดียวกัน หน้า 15
- (8) Raymond Williams. **Politics and Letters**. London: Verso, 1981, p.343.